

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ

1. Μεταναστευτική κουλτούρα

Στην Παλαιά Ελλάδα στις αρχές του 20ού αιώνα, η εκδήλωση της μαζικής μετανάστευσης ανδρών εφηβικής και νεανικής ηλικίας δημιούργησε τεράστιες δυσλειτουργίες όχι μόνο στην τοπική οικονομία αλλά και στην κοινωνική ζωή, τη λειτουργία των σχολείων και των δήμων. Πολλά κείμενα της εποχής επισήμαιναν την αισθητή μείωση ως προς τους στρατεύσιμους, τους ψηφοφόρους, το εκκλησιαστικό ποίμνιο, το μαθητικό δυναμικό, ακόμα και τους γιατρούς, τους ιερείς και τους δημοτικούς συμβούλους. Σε δημοσιογραφική έρευνα του *Νέου Άστεως* (2/03/1902) αναφερόταν η περίπτωση χωριού της Αρκαδίας το οποίο είχε αποψιλωθεί σε σημείο ώστε ο αριθμός των δημοτών του να μην επαρκεί για την εκλογή δημάρχου, ενώ στα Φιλιατρά η έλλειψη απαρτίας του δημοτικού συμβουλίου το 1906 είχε οδηγήσει σε διοικητικό αδιέξοδο.³¹ Ο φημολογούμενος πλούτος της Αμερικής και ο φόβος για τις οικονομικές και κοινωνικές ανατροπές που άρχιζε να επιφέρει είχε παρασύρει ακόμα και ευκατάστατους κτηματίες, οι οποίοι έβλεπαν τις τοκογλυφικές δραστηριότητές τους να συρρικνώνονται.³² Η Τρίπολη, τα χωριά της Τεγέας και του Πάρνωνα, η επαρχία της Κορίνθου παρουσίαζαν εικόνα απονέκρωσης η οποία γινόταν ιδιαίτερα αισθητή την περίοδο των θρησκευτικών εορτών (Μηνόπουλος, ό.π., σελ. 79· Fairchild, ό.π., σελ. 230-231· Saloutos, 1964, σελ. 41). Οι μνήμες από την πληθυσμιακή ελάττωση της Πελοποννήσου την περίοδο της μαζικής φυγής ήταν ακόμα νωπές τη δεκαετία του 1920, όπως διαπίστωσε ο Ροδάς (1927, σελ. 139) κατά την περιοδεία του:

*«Μου διηγούνται ότι υπήρξε εποχή εις τας περιφέρειάς της Γορτυνίας κατά τας οποίας εις την εκκλησίαν τας Κυριακάς μόνον γυναίκες και παιδιά ενεφανίζοντο. Οι άνδρες, νέοι και γέροντες ακόμη, είχαν μεταναστεύσει, είχαν ανοίξει τα φτερά των προς άλλους κόσμους διά να δημιουργήσουν τον όγκον των δολλαρίων...».*³³

Όσο κορυφώνοταν η έξοδος, στις μεταναστευτικές κοινότητες αναστάτωση βίωνε και ο χώρος της εκπαίδευσης και ειδικά η λειτουργία των Ελληνικών σχολείων (Γαβαλά, 1999, σελ. 143-258· Μηλίτση-Νίκα, 2004, σελ. 126-136). Το φαινόμενο συνδεόταν με το σύστημα πατρωνίας, που είχε αναπτυχθεί κυρίως γύρω από τα αμερικανικά στιλβωτήρια

31. Πατρίς Πύργου, 29/12/1906· Φως Μεσσηνίας, 28/09/1906.

32. Τεγέα, 25/05/1894.

33. Βλ. και: Αναστασιά, 1903-1904 (Καρυές, φ. 43, 3^{ος}-5^{ος}/1996, σελ. 8).

και ευνοούσε μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους την εφηβική μετανάστευση (Λυκούδης, 1903, σελ. 32).³⁴ Στη Βαμβακού Λακωνίας, η αφάιμαξη μικρών ηλικιών ήταν τόσο μεγάλη ώστε η Ένωση των Πληρεξουσίων απηύθυνε έκκληση μετά το 1902 στους μετανάστες να μην καλούν τα παιδιά τους στο εξωτερικό προτού τελειώσουν το Ελληνικό σχολείο ή τουλάχιστον το δημοτικό τόσο για το συμφέρον των ίδιων όσο και των σχολείων, τα οποία κινδύνευαν να κλείσουν από την έλλειψη μαθητών (Σταυρόπουλος, 1989, σελ. 150, 156-157). Για να τους πείσουν επικαλούνταν την ευκολία με την οποία οι απόφοιτοι μπορούσαν να εκμάθουν την αγγλική γλώσσα, να ενταχθούν στην αμερικανική αγορά εργασίας και κοινωνία.

Η μεταβολή στα ήθη των χωρικών, οι οποίοι έως τότε θεωρούνταν κλειστοί στον έξω κόσμο τονιζόταν σε βαθμό υπερβολής από τους ερευνητές του μεταναστευτικού φαινομένου. Ο Δαμίρης (ό.π., σελ. 18-19) παρέθετε ως παράδειγμα την ευκολία με την οποία ένας νεαρός Ζακυνθινός υποψήφιος μετανάστης αντικαταστάθηκε την τελευταία στιγμή από τον εξηκονταετή πατέρα του επειδή διαγνώσθηκε ως τραχωματικός. Για τους πολέμιους της μετανάστευσης η γενικευμένη τάση φυγής από την ελληνική επαρχία ερμηνεύονταν ως παθολογικός παροξυσμός (Κουρτίδης, 1907, σελ. 258· Λυκούδης, 1903, σελ. 22). Το φαινόμενο θα πρέπει, ωστόσο, να συσχετισθεί με το πώς είχε βιωθεί και ερμηνευτεί το «αμερικανικό όνειρο» στις τοπικές κοινωνίες και το πώς διαμορφωνόταν σταδιακά μια ισχυρή μεταναστευτική παράδοση. Η υπερατλαντική μετακίνηση και οι διεθνικές πρακτικές ανταλλαγής και επικοινωνίας οι οποίες αναπτύσσονταν, είχαν πράγματι επιπτώσεις στην οπτική και την κοσμοθεωρία όχι μόνο των μεταναστών αλλά και εκείνων οι οποίοι ήταν στενά συνδεδεμένοι με αυτούς. Η διεθνική ζωή κάποιων διαμόρφωνε τη διεθνική φαντασία άλλων (Golbert, 2001, σελ. 717). Μετασχημάτιζε όχι μόνο την ποιότητα ζωής τους αλλά και την πρόσληψη της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα στην οποία δρούσαν. Όπως, δηλαδή, οι μετανάστες διατηρούσαν ένα διπλό πλαίσιο αναφοράς στην καθημερινή τους ζωή, έτσι και όσοι έμεναν πίσω ανέπτυσσαν σε ένα βαθμό μια διεστιακότητα (*bifocality*), μια διπλή συνείδηση με την οποία αξιολογούσαν τις καθημερινές εμπειρίες, το παρελθόν και το μέλλον τους. Στον ιδεολογικό ορίζοντα των περισσότερων η αποδημία εγγραφόταν ως προγραμματικός στόχος καθώς αξίες και αντιλήψεις συνυφασμένες με τη μετανάστευση, όπως η κοινωνική καταξίωση και η οικονομική επιτυχία, γίνονταν και δικό τους κτήμα (Vertovec, 2004, σελ. 974-977). Κοινότητες οι οποίες είχαν διαμορφώσει μεταναστευτικά δίκτυα μούονταν λοιπόν σταδιακά στη διαδικασία της μετανάστευσης. Αγνοώντας τους πολλαπλούς αποκλεισμούς του «αμερικανικού ονείρου» και ταυτίζοντας την παραμονή στη γενέτειρα με τη

34. Στο 6% υπολογίζει ο Πολύζος τις ηλικίες των μεταναστών κάτω των 15 έως το 1920, στο 12% ο Βαλαώρας έως το 1912 ενώ η Επιτροπή της Βουλής αναφέρει ποσοστά έως και 13% για τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η αυστηροποίηση της αμερικανικής νομοθεσίας μετά το 1907 και οι στρατολογικοί περιορισμοί του ελληνικού κράτους τη δεκαετία του 1910 εξηγούν τις αποκλίσεις των παραπάνω ποσοστών (Ψυχολόγος, 1986, σελ. 160-167).

στασιμότητα, τη δειλία και την αποτυχία, ιδιαίτερα η νεολαία επιζητούσε την ένταξή της σε κάποια ομάδα και την άμεση αναχώρησή της. Αυτή η πολιτισμική αλλαγή είχε τη δική της δυναμική καθώς ενίσχυε περαιτέρω τις μεταναστευτικές τάσεις (De Haas, 2006, σελ. 125· Χομπσμπάουμ/Hobsbawm, 2003, σελ. 303-304). Με τον καιρό δηλαδή ψυχολογικές παράμετροι και ατομικές επιδιώξεις, όπως η προσπάθεια αποφυγής της μακράς στρατιωτικής θητείας, επενεργούσαν όλο και περισσότερο στην απόφαση της φυγής (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 82-83). Η μετανάστευση δεν ήταν πλέον εξαρτημένη μόνο από δομικές αιτίες αλλά και από προσωπικούς στόχους. Η επιλογή προϋπέθετε βέβαια γνώση για τις ευκαιρίες στο Νέο Κόσμο και τις δυνατότητες μετάβασης σε αυτόν, ενώ ήταν ενθουσιάζουσα μέσα σε ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων (Brunnbauer, ό.π., σελ. 55).

Για τις μεταναστευτικές κοινότητες των αρχών του 20ού αιώνα, η Αμερική δεν αποτελούσε απλώς έναν επιθυμητό προορισμό αλλά ένα φανταστικό τόπο, μια κατασκευή, μεταφορά και σύμβολο πολύ περισσότερων πραγμάτων από αυτό που συνιστούσε η γεωγραφική αναφορά της. Στη μυθοποίησή της συντελούσε, κυρίως, η κοινωνικοπολιτισμική απόσταση των μεγαλουπόλεων της από την ελληνική επαρχία, το χάσμα δηλαδή ανάμεσα στις οικονομικές λειτουργίες, τις κοσμοαντιλήψεις και τις αξίες ενός κόσμου διαφορετικού από εκείνου των ντόπιων (Νιτσιάκος, 1995, σελ. 106-107). Στους νοητικούς ορίζοντες των κατοίκων είχε πράγματι εγγραφεί μια γεωγραφία ισχύος, σύμφωνα με την οποία η πατρίδα τους και η Αμερική συγκροτούσαν δύο άνισους τόπους από υλική, τεχνολογική, πολιτική και κοινωνική πλευρά. Οι περιγραφές αυτού του ιδεατού προορισμού στον τοπικό Τύπο επιτρέπουν ως ένα βαθμό την κατανόηση των εικόνων που είχαν διαμορφωθεί στις κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας οι οποίες διατηρούσαν διεθνικούς δεσμούς. Ήταν η «υπερωκεάνιος νύμφη των ονείρων» (Βεντούρα, 2012, σελ. 96), η «χρυσόφορος χώρα του Κολόμβου» και «η πέραν του ωκεανού χώραν των ονείρων των», ένας «πλουτοφόρος πακτωλός», η «χώρα των θαυμάτων», η «υπερωκεάνιος Δημοκρατία», η «χαρίεσσα χώρα της πρωτοτυπίας και της εκκεντρικότητας», η «χώρα των χρυσών περιστάσεων».³⁵ Στις θετικές πολιτισμικές αναπαραστάσεις της Αμερικής κυριαρχούσαν ο ανεξάντλητος πλούτος και οι ευκαιρίες κοινωνικής ανόδου, η ευνομία και η δικαιοσύνη, ο πολιτισμός και η πρόοδος, τα παράδοξα και οι εκπλήξεις της (Λαλιώτου, ό.π., σελ. 159-176).

Οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών, οι οποίοι είχαν έως τότε μικρή γνώση του κόσμου και αγνοούσαν ότι βρισκόταν πέρα από τα όρια των αγροκτημάτων τους, εξοικειώνονταν σταδιακά με τη μακρινή αυτή ήπειρο (Holt, 1906, σελ. 40). Με τον ξενιτεμό τόσων παιδιών, συζύγων, συγγενών και συγχωριανών, άνδρες και γυναίκες «μάθαιναν» γεωγραφία, «έβλεπαν» άλλους τόπους και άλλους ανθρώπους (Γρηγόρης, 2000, σελ. 197). Στην Αράχωβα Λακωνίας 450 άνδρες είχαν μεταναστεύσει στις αρχές του αιώνα σε σύνολο 1.800 κατοίκων. Η επιρροή της Αμερικής ήταν διάχυτη στο σύνολο του

35. Έτσι περιγράφεται η Αμερική στον Πελοποννησιακό τύπο. Ενδεικτικά: *Καλάβρυτα*, 3/02/1932· *Λακωνία*, 26/02/1906, 8/05/1911· *Νέος Αιών*, 21/09/1903.

πληθυσμού, όπως κατέγραφε η δασκάλα του τοπικού σχολείου στο ημερολόγιό της: «Δεν ακούεται δε και εκ του στόματος των άλλων εμμή η κεχρυσωμένη λέξις Αμέρিকা». ³⁶ Η «Αμερική» μετατρέπεται σε λέξη κοινή σε κάθε νοικοκυριό των μεταναστευτικών κοινοτήτων και οι χωρικοί αναφέρονταν σε Πολιτείες και πόλεις της, με την ίδια ευκολία με την οποία συζητούσαν για κάποια κοντινή ελληνική επαρχία ή την Αθήνα (Burgess, 1913, σελ. 143). Στη Ζάκυνθο στα τέλη της πρώτης δεκαετίας ήταν γνωστή η περίπτωση ενός γέροντα χωρικού ο οποίος καυχιόταν ότι γνώριζε επακριβώς τη γεωγραφία των 49 Πολιτειών της Αμερικής χάρη στις επιστολικές αναφορές των μεταναστών γιών του (Δαμίρης, 1911, σελ. 34). Οι γνώσεις, ωστόσο, που κυκλοφορούσαν μέσω των περιγραφών και των αφηγήσεων των απόδημων δεν επέτρεπαν παρά το σχηματισμό μιας αφηρημένης, ανακριβούς και ατελούς εικόνας των Ηνωμένων Πολιτειών ως πολιτικής οντότητας. Τις περισσότερες φορές, άλλωστε, οι αναφορές των ίδιων των μεταναστών παρέπεμπαν σε συγκεκριμένες πόλεις ή τόπους εργασίας, συχνά μάλιστα σε κάποια περίοδο της ατομικής ζωής και σε προσωπικές εμπειρίες (Λαλιώτου, ό.π., σελ. 192-193). Καθώς λοιπόν οι μετανάστες χαρτογραφούσαν βιωματικά την αμερικανική ήπειρο, η σύγχυση των ντόπιων ως προς την πραγματική έκταση των περιοχών, τη θέση τους στο γεωγραφικό χάρτη και τις αποστάσεις ήταν μεγάλη (Jones, 2004, σελ. 36-37). Η ανάγνωση της Αμερικής ως ενιαίου χώρου (Δούνια, ό.π., σελ. 108) λειτουργούσε, ωστόσο, εφησυχαστικά για τους συγγενείς, οι οποίοι αισθάνονταν ότι τα ίχνη των ανθρώπων τους δεν θα χαθούν και ότι θα μπορούσαν να επικοινωνήσουν μαζί τους μέσω κάθε ταξιδιώτη.

Οι μεταναστευτικές κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας εμφανίζονταν σε μεγάλο βαθμό «αμερικανοποιημένες», όπως άλλωστε επιβεβαίωναν και οι ξένοι περιηγητές (Holt, ό.π., σελ. 48). Δεν ήταν μόνο τα σπίτια και οι δημόσιες δωρεές που μαρτυρούσαν την αμερικανική επιρροή αλλά και η ίδια η παρουσία και οι συνήθειες των παλιννοστούντων. Οι μετανάστες έδειχναν να απολαμβάνουν το αίσθημα της πολιτισμικής διαφοράς και της νέας γλωσσικής δεξιοτήτας επιμένοντας στη χρήση των αγγλικών λέξεων, στη διατήρηση των εξαμερικανισμένων ονομάτων και συνηθειών, καθώς και στην επίδειξη των βιομηχανικών τους αγαθών. Τα εικοσαδόλαρα που μετέφεραν στην Ελλάδα ή που εσώκλειαν στα γράμματά τους ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή στα μεταναστευτικά χωριά, συχνά μάλιστα εντάσσονταν στις καθημερινές συναλλαγές ελλείψει διαθέσιμου συναλλάγματος. Ανταλλάσσονταν από τους κατοίκους της Πελοποννήσου στις τοπικές εμποροπανηγύρεις με καταναλωτικά αγαθά και μέσω των γυρολόγων εμπόρων διαδίδονταν σε μακρινές κοινότητες, οι οποίες δεν διέθεταν αποδήμους (Gounaris, 1989, σελ. 147. Χατζηνικολάου, 2009).

Τα παραδοσιακά τραγούδια της ξενιτιάς ενσωμάτωσαν γρήγορα το αφήγημα της μετανάστευσης στην Αμερική και μοτίβα, όπως το μακρινό θαλάσσιο ταξίδι, οι περιπέτειες των ανδρών στις μεγαλουπόλεις, η ερήμωση των χωριών, ο αποχωρισμός, ο γυρισμός

36. Αναστασία, 1903-1904 (Καρυές, φ. 42, 12^{ος}/1995-2^{ος}/1996).

και ο γάμος των ξενιτεμένων, αποτύπωναν όχι απλώς τις αντιλήψεις, τους φόβους και τις προσδοκίες όσων έμειναν πίσω αλλά και τη σταδιακή πολιτισμική εξοικείωσή τους με το μεταναστευτικό εγχείρημα (Σωνιέ/Saupier, 2004, σελ. 287-297).

*Όποιος θα πάη στ'ν Αμερική
να κάτση ν'το συλλογιστή
σαράντα μέρες θάλασσα
φουρτούνες και ξεράσματα...
Μες στό παπόρι μπήκαμε
στη Νέα Όρκη βγήκαμε
σαν τα πουλιά γυρίζαμε,
κανένα δε γνωρίζαμε*

(Τριανταφυλλίδης, 1952, σελ. 50)

Νέες λέξεις, επίσης, εντάχθηκαν στο τοπικό λεξιλόγιο της κοινότητας: τα «πέυ μπουκ», τα «τσέκια», οι «μπίζνες», το «ολράιτ», το «Μπρούκλιν» (Τσιμπιδάρος, 2001, σελ. 60-61). Ακόμα και οι γυναίκες, οι οποίες αντιμετώπιζαν με φόβο και προκατάληψη τα πρώτα χρόνια την προοπτική της Αμερικής (Κουκουλές, 1954, σελ. 64· Marshall, 1938, σελ. 190-191), ενέταξαν στις συζητήσεις τους την αμερικανική καθημερινότητα των ανδρών τους. «Η ζωή των άλλων, αυτών των απόμακρων άλλων» (Piault, 1987 σελ. 414) μονοπωλούσε τα ενδιαφέροντα και όσων ανδρών παρέμεναν στο χωριό. Οι τελευταίοι αρέσκονταν να σχολιάζουν με άνεση τις πολιτικές εξελίξεις στην Αμερική και το άνοιγμα των δουλειών, να μεταφέρουν με καμάρι όσες πληροφορίες τούς είχαν γράψει οι δικοί τους και να επενδύουν σε αυτές τα δικά τους όνειρα και επιθυμίες. Στα τέλη της πρώτης δεκαετίας, ο Fairchild (ό.π., σελ. 84) είχε εντυπωσιαστεί από τις συζητήσεις των ντόπιων στα καφενεία, οι οποίες περιστρέφονταν γύρω από την οικονομική κρίση του 1907, τις προεδρικές εκλογές και τις ευοίωνες προοπτικές που παρουσίαζε η εκλογή του Ουίλιαμ Χάουαρντ Ταφτ ως Προέδρου των ΗΠΑ.

Οι χρόνοι αναχώρησης και επιστροφής των μεταναστών, η πληρωμή των μεροκάματων κάθε Σάββατο, οι περίοδοι ανεργίας, τα έτη απουσίας σηματοδότησαν για τις οικογένειες των μεταναστών μια αλλαγή στον τρόπο αντίληψης και οργάνωσης του χρόνου. Η μέτρησή του στις μεταναστευτικές κοινότητες δεν ακολουθούσε πλέον μόνο το αγροτικό και χριστιανικό ημερολόγιο αλλά, παράλληλα, και τους ρυθμούς της αμερικανικής βιομηχανικής κοινωνίας. Επηρεαζόταν όχι αυστηρά από τις κυκλικές εναλλαγές των εποχών και τις αγροτικές εργασίες αλλά και από τα προγραμματισμένα δρομολόγια των υπερωκεάνιων εταιριών, τα συμβόλαια εργασίας στην Αμερική, την αναμονή των επιστολών και των εμβασμάτων.³⁷ Η ανέγερση των κοινοτικών ρολογιών στις πλα-

37. Βλ. στη νότια Ιταλία πώς η μετανάστευση των ανδρών επηρέασε την καθημερινότητα των οικογενειών (Reeder, 2003, σελ. 127-141). Για τη μεταβολή στην κουλτούρα της Δυτικής Ευρώπης του τρόπου

τείες, πολύ περισσότερο όμως η επιδεικτική χρήση του ατομικού ρολογιού από τους «Αμερικάνους», πέρα από τους πολλαπλούς άλλους συμβολισμούς τους, σηματοδοτούσαν την επαφή με μια διαφορετική πειθαρχία του χρόνου. Μαρτυρούσαν μια μεταβολή στον τρόπο με τον οποίο οι κάτοικοι των μεταναστευτικών χωριών προσλάμβαναν, διαχειρίζονταν και αποτιμούσαν το χρόνο. Παράλληλα με τις συλλογικές αναπαραστάσεις του χρόνου ως αέναης επανάληψης του παρελθόντος, οι κάτοικοι αντιλαμβάνονταν πλέον και ως άτομα το παρόν τους, προσανατολισμένο προς ένα γραμμικά ανώτερο μέλλον (Levitt and Lamba-Nieves, 2013, σελ. 11–22· Νιτσιάκος, 2003, σελ. 130). Ακολουθώντας αυτούς τους νέους ρυθμούς, οι κάτοικοι έκαναν σχέδια ζωής, προγραμματίζαν τους γάμους, τις γεννήσεις, το χρόνο παραμονής των παιδιών στο σχολείο, τις νέες αναχωρήσεις και την επιστροφή από την Αμερική.

Ειδικά η νεολαία ήταν αυτή η οποία είχε κατεξοχήν επηρεαστεί από τη μαζική μεταναστευτική έξοδο. Κοινωνικοποιούνταν μέσα σε ένα περιβάλλον στο οποίο οικογενειακές και ατομικές διαδρομές και στρατηγικές, ταυτότητες, μνήμες, μορφές κατανάλωσης, κοινωνικοπολιτισμικές πρακτικές, τρόποι ανατροφής ενσωμάτωναν διεθνικές έξεις και πρακτικές (Vertovec, 2004, σελ. 977). Η «Αμερική», λέξη μαγική, η οποία ταυτιζόταν με τη γη των ονείρων, του χρυσού και της ευκαιρίας, προκαθόριζε τις επιλογές της. «Τα μικρά παιδιά των λαϊκών τάξεων ονειροπολούν την εποχή, που θα ημπορούν “να κάμουν πανιά” από το χωρίον των και οι έφηβοι δεν βλέπουν την ώρα να συμπληρωθεί ο ναύλος ή προσεγγίση το υπερωκεάνειον», σχολίαζε μελετητής όταν είχαν ήδη συμπληρωθεί τρεις δεκαετίες εξόδου προς την Αμερική (Δένδιας, 1919, σελ. 91). Στην ίδια παρατήρηση προέβιαν στις αρχές του αιώνα ο Λυκούδης (ό.π., σελ. 24) και ο Αμερικανός Πρόξενος Τζορτζ Χόρτον (Fairchild, ό.π., σελ. 223). «Στα παιδικά μου χρόνια, προ παντός στη ρούγα, πολύ μιλούσαν για την ξενιτιά», θυμόταν ένας μετανάστης καταγόμενος από το Τσουνι Λακωνίας. Κοινωνικοποιημένος με τις συζητήσεις για την Αμερική, βίωνοντας παράλληλα τη μετανάστευση του δικού του πατέρα και αρκετών συγγενών του, έβλεπε και τη δική του αναχώρηση για την Αμερική στο Μεσοπόλεμο να είναι προδιαγεγραμμένη (Γρηγόρης, 2000, σελ. 192, 193, 198).

Η Αμερική πρωταγωνιστούσε στα παιγνίδια, στην καθημερινότητα και τα όνειρα των παιδιών. Στο Νεοχώρι Λακωνίας, το αγαπημένο παιδικό παιγνίδι αντανάκλασε όλες τις παραστάσεις και τις εικόνες με τις οποίες είχε γαλουχηθεί η νέα γενιά την περίοδο της μεταναστευτικής εξόδου. Ονομαζόταν οι «Αμερικάνοι» και επρόκειτο για ένα παιγνίδι κοινωνικών ρόλων, οι οποίοι αναπαριστούσαν την κοινωνική πραγματικότητα έτσι όπως είχε διαμορφωθεί μέσα από τη μαζική αποδημία των ανδρών του χωριού.³⁸

με τον οποίο αντιλαμβάνονταν οι άνθρωποι το χρόνο βλ. την κλασική μελέτη του Τόμσον/Thompson (2008).

38. Η Παπαθανασίου (ό.π., σελ. 277-282) στη μελέτη της για την παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωριδας αναρωτιέται αν τα περιορισμένα ευρήματά της για τα παιγνίδια κοινωνικών ρόλων μεταξύ των αγοριών οφείλονται στη μαζική μετανάστευση των ανδρών και τη μακροχρόνια απουσία του πατρικού προτύπου.

Αποτελούσε μια πολεμική αναμέτρηση ανάμεσα σε δύο αντίπαλες ομάδες αγοριών, οι οποίες εκπροσωπώντας τους ντόπιους και τους «Αμερικάνους», αντίστοιχα, διεκδικούσαν τα κορίτσια της κοινότητας. Σε μια περίοδο κατά την οποία κάθε κοπέλα εξαρτούσε το μέλλον της από το γάμο με ένα μετανάστη, η έκβαση του παιγνιδιού έδειχνε προβλέψιμη και μη αναστρέψιμη (Marshall, 1938, σελ. 74).³⁹

Αγόρια και κορίτσια μεγάλωναν «κοιτάζοντας προς την Αμερική» (Fairchild, ό.π., σελ. 93). Η μετανάστευση των ανδρών και ο γάμος των κοριτσιών με έναν «Αμερικάνο» αντανakλούσαν τον έμφυλο χαρακτήρα του κοινωνικού φαντασιακού απέναντι στη μετανάστευση. Ποικίλες εικόνες και μηνύματα μεταφέρονταν μέσα στο διεθνικό πεδίο επηρεάζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι νέοι αξιολογούσαν τις δυνατότητες και τα οφέλη της δικής τους κινητικότητας ή εκείνης των υπόλοιπων μελών της οικογένειας (Mahler and Pessar, 2001, σελ. 450-451). Η πίεση, μάλιστα, που ασκούσαν οι μετανάστες για την αναχώρηση του επόμενου συγγενή ήταν μεγάλη, όπως φαίνεται στο απόσπασμα επιστολής μετανάστη προς τη μητέρα του:

«Εδώ είναι ζωή και όχι αυτού· χάνει κανείς τον νου του εδώ μέσα, αυτού έδωκε ο Θεός τη νύχτα και εδώ τη μέρα. [...] Να πουλήσης ένα χωράφι για να μάσης τα ναύλα του Παναγιωτάκη και να μου τον στείλεις γλήγορα εδώ να νοιώξη τα μάτια του. Αν δεν τον στείλεις δεν θέλω να ξέρω για σας ούτε και θα σας ξαναγράψω, μη λυπηθείς το χωράφι, αργότερα θα σου στείλω πολλά χρήματα και το ξαναγοράζεις»

(Καλπούζος, 1917, σελ. 133-134).

Τη φαντασία των νέων έθρεφαν φυσικά οι ελκυστικές πολιτισμικές κατασκευές του αστικού εκσυγχρονισμού οι οποίες απέκλιναν από τη ζώσα εμπειρία τους, όπως οι φωτογραφίες με τους κουστουμαρισμένους συγγενείς έξω από κάποια αμερικανική επιχείρηση και τα ασπρόμαυρα πορτραίτα που είχαν τραβηχτεί σε κάποιο φωτογραφικό στούντιο. «Η ενδυματολογική μεταμόρφωση των μικρών λούστρων σε τραπεζίτες» εντυπωσίαζε τους συνομήλικούς τους στην Ελλάδα (Constant, 2005, σελ. 151), στον ίδιο βαθμό που διήγειραν τη φαντασία τους τα γράμματα με τις ειδήσεις των αποδήμων, τα εμβάσματα και τα δέματα με τα εξωτικά αμερικανικά αγαθά. Αν και γνώριζαν ότι οι δουλειές που τους περίμεναν ήταν δύσκολες και ταπεινές, ωστόσο το γόητρο που ασκούσε πάνω τους το αστικό πρότυπο φαίνεται ότι ήταν ισχυρό. «Και εδώ που κάθομαι τι κάμνω; Θα υπάγω εκεί να γίνω λούστρος να φορώ και “ψηλό καπέλλο”»,

Ωστόσο, παιγνίδια με έντονα έμφυλο χαρακτήρα, όπως οι «Αμερικάνοι», καταδεικνύουν ότι οι διεθνικές ροές επέτρεπαν τη φαντασική ταύτιση με τον κόσμο των μεγάλων.

39. Βλ. καταγραφές από λαογράφους «αμερικανικών» παιδικών παιχνιδιών και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες αποστολής μεταναστών. Στην Ουγγαρία το παιγνίδι «μάντεψε τι» αφορούσε επαγγέλματα που ασκούσαν οι συμπατριώτες τους στην Αμερική (Wyman, ό.π., σελ. 184).

απαντούσε με αυτοπεποίθηση στο δημοσιογράφο του *Νέου Άστεως* στις 7/03/1902 ένα παιδί ηλικίας 10-12 χρόνων, έτοιμο να αναχωρήσει από το σιδηροδρομικό σταθμό της Τρίπολης (Λυκούδης, ό.π., σελ. 34). Δεν ήταν μόνο η οικονομική πίεση και οι οικογενειακές υποχρεώσεις που ενθάρρυναν τη γεωγραφική κινητικότητα των νέων αλλά και οι προσωπικές επιθυμίες και προσδοκίες για το τι ήθελαν να γίνουν και πώς ήθελαν να τους βλέπουν οι άλλοι (Mills, 1997, σελ. 37-61). Στις νέες φαντασιακές δυνατότητες που παρουσίαζε η Αμερική συμπεριλαμβανόταν η κοινωνική καταξίωση μέσα από την υιοθέτηση συμβόλων της αστικής επιτήδευσης.

Η αναμονή του ταχυδρόμου, στιγμή με απίστευτη πυκνότητα για τις οικογένειες των μεταναστών, βιώνόταν από όλο το χωριό με μεγάλη ένταση. Η άφιξη ενός γράμματος και κυρίως το πάχος του, ενδεικτικό του εγχρήματου περιεχομένου του, προσέλκυαν την προσοχή των κατοίκων, οι οποίοι έσπευδαν να ευχηθούν στους παραλήπτες και να κερασθούν στην υγεία του αποστολέα (Marshall, ό.π., σελ. 74). Ακόμα πιο σημαντική ήταν η ιεροτελεστία της ανάγνωσής του, στην οποία συνήθως διαμεσολαβούσαν οι εγγράμματοι του χωριού ή τα μεγαλύτερα παιδιά (Γρηγόρης, 2000, σελ. 195). Ήταν η προνομιά στιγμή της επικοινωνίας με τους απόντες μετά την οποία ο καθένας αναδιπλωνόταν στη δική του ζωή (Pialut, 1987, σελ. 406).

«Είμουν μικρό παιδί ακόμη, όταν το πρώτον ησθάνθην ξενιτιάν και ταύτην με το γράμμα, που εξ αυτής ανυπομόνωσ το περιεμένομεν. Τας πικρίας της, κατεπράϋνεν η λήψις τούτου με το περιεχόμενόν του, ζωγραφίζοντος τον ξενιτευμένον μας, πώς ζη, και πού ευρίσκειται»,

περιέγραφε τη δεκαετία του 1920 σε τοπικό περιοδικό Λάκωνας αρθρογράφος.⁴⁰ Ομοίως το άνοιγμα των δεμάτων με τα ρούχα και τα δώρα και οι «αμερικανικές» επιταγές που προορίζονταν για τις σπουδές των παιδιών, προσέφεραν ευτυχία και ανεμελιά, ταυτόχρονα όμως ενίσχυαν το θαυμασμό και την περιέργεια για το μυθικό αυτό κόσμο (Χάρης, 1955, σελ. 263-264). Χάρη σ' αυτά τα υλικά αγαθά τα παιδιά προσλάμβαναν τους τόπους ως διαφοροποιημένους και ιεραρχημένους με κριτήριο τον πλούτο τους, ταυτόχρονα όμως στενά συνδεδεμένους χάρη στα εθνοτοπικά δίκτυα (Coe, 2012, σελ. 920). Ο Fairchild (ό.π., σελ. 83-105) περιέγραψε τον τρόπο με τον οποίο οι εγκατεστημένοι στις ΗΠΑ μετανάστες ενθάρρυναν τους συμπατριώτες τους στην απόφαση της πραγματοποίησης ενός τόσο μεγάλου γι' αυτούς εγχειρήματος και συνέβαλλαν στην επιτυχία του παρέχοντας πληροφόρηση, υλική και ηθική υποστήριξη. Μέσα από το παράδειγμα ενός εφήβου από τα Τσιπιανά Αρκαδίας κατέδειξε ότι ούτε η οικονομική απόγνωση ούτε ο μιμητισμός αρκούσαν για να διαμορφώσουν τα σχέδια ζωής. Η

40. Μαλεβός, 16, 7^ο/1922, σελ. 9.

απόφαση δεν λαμβανόταν πάνω σε μια «άγραφη πλάκα» αλλά βάσει πληροφόρησης και εμπειρίας συσσωρευμένης από τα μεταναστευτικά δίκτυα.

Η Αμερική ήταν παρούσα στα σπίτια τους με τις φωτογραφίες των απόδημων συγγενών και τα αντικείμενα που μετέφεραν οι ίδιοι και που επιδείκνυαν ως σύμβολα του μοντέρνου τρόπου ζωής. Ήταν, επίσης, ζωντανή στο σχολείο, το οποίο ήταν εξοπλισμένο με τις δωρεές των ομογενών, συχνά μάλιστα στολισμένο με αμερικανικές σημαίες και με φωτογραφίες δωρητών. Δεν έλειπε ούτε από τις θρησκευτικές τελετές και τις εθιμοτυπικές εκδηλώσεις της κοινότητας. Η ομαδική αναχώρηση των νέων μεταναστών από την πλατεία του χωριού, για παράδειγμα, εγγραφόταν στη μνήμη της νεολαίας ως ένα συλλογικό γεγονός πλαισιωμένο από κοινοτικά έθιμα. Πραγματοποιούνταν συνήθως μετά από κάποια θρησκευτική εορτή ή γάμο, συνοδευόταν απαραίτητα από τον εκκλησιασμό και τον αποχαιρετισμό της κοινότητας συνοδεία οργανοπαιχτών (Κουκουλές, 1954, σελ. 43· Μπρεδήμας, 2003, σελ. 54-55· Παπανικόλα, ό.π., σελ. 149-150· Τσολομήτης, 2000, σελ. 100-101). Παρόμοια τελετουργία πανηγυρικού όμως χαρακτήρα πλαισίωνε την άφιξη ενός «Αμερικάνου» προσφέροντας νέο υλικό για τα όνειρα, τις προσδοκίες και τις φιλοδοξίες των νέων. Ο μετανάστης έμπαινε θεατρικά στο χωριό σαν μεσαιωνικός ιππότης, καβάλα στο στολισμένο άλογο του αγωγιάτη με το χωριό όλο να συνοδεύει την πορεία του και τα παιδιά να περιεργάζονται εντυπωσιασμένα την αμφίεση και τα μπαούλα του και να μιμούνται τις αμερικανικές εκφράσεις του. Το σπίτι του πλημμύριζε για μέρες από συγχωριανούς, οι οποίοι αναζητούσαν πληροφορίες για τους δικούς τους ξενιτεμένους και τεκμήρια της προκοπής του νεοαφιχθέντα. Στις υποχρεώσεις του «Αμερικάνου» περιλαμβάνονταν ο εκκλησιασμός, η εκπλήρωση του τάματος της επιστροφής με μια γενναία δωρεά και η διοργάνωση γλεντιού. Οι συναντήσεις των αντρών μεταφέρονταν στο καφενείο, όπου τα κεράσματα και οι αφηγήσεις του προσέλκυαν μικρούς και μεγάλους (Θεοφίλης, 1995, σελ. 24-25· Κουκουλές, ό.π., σελ. 60-63, 74-80· Marshall, ό.π., σελ. 76).

Σε αυτό το δημόσιο χώρο της ομοκοινωνικής συναναστροφής διαμορφώνονταν σε μεγάλο βαθμό οι έμφυλες ιδεολογίες της μετανάστευσης και δομούσαν εναλλακτικές νεανικές ανδρικές υποκειμενικότητες. Η άμεση οπτική επαφή με την ενδυματολογική ετερότητα του μετανάστη και η λεκτική ανταλλαγή δημιουργούσαν την επιθυμία στους νεαρούς θαμώνες να βιώσουν οι ίδιοι αισθητηριακά και ενσώματα την κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα της μακρινής χώρας (Σιώτου, 2015, σελ. 75-76). Στις συναντήσεις αυτές το ηδονοβλεπτικό βλέμμα των «ακίνητων» (ακόμα) νεαρών ανδρών τραβούσε ο πλούτος που έφερε το σώμα των «Αμερικάνων». Η υλική επιτυχία τους εντυπωσίαζε, ωθούσε στη «φθονερή σύγκριση» μαζί τους και μετατρέποταν σε πρότυπο. Η επιθυμία τους τρεφόταν ακόμα περισσότερο μέσα από τις επιτελεστικές πρακτικές κατανάλωσης και τις αφηγηματικές ικανότητες του μετανάστη. Η επιδεικτική διάθεση χρήματος για το γλέντι της παρέας και οι «αμερικανικές ιστορίες» διαμόρφωναν ισχυρά και ανθεκτικά πρότυπα αρρενωπότητας συνδεδεμένα με την κατοχή άφθονου ρευστού

χρήματος. Ο «αμερικανικός πλούτος» αποκτούσε πρόσθετη αξία για τους θαμώνες μέσα από την απόκρυψη του ακριβούς τρόπου απόκτησής του και την απόσταση που είχε μεσολαβήσει ανάμεσα στο χρόνο συσσώρευσης και κατανάλωσής του (Ahmad, 2009, σελ. 311–316· Osella and Osella, 2000, σελ. 120-122).

Οι καυχηματίες μετανάστες υπερέβαλλαν στην παρουσίαση της κατάστασης στην Αμερική, τα καλά μεροκάματα και τον τρόπο ζωής στις μεγαλουπόλεις αποκρύπτοντας σκόπιμα τις δυσκολίες και αποτυχίες τους. Στις ιστορίες τους κυριαρχούσε μια επιλεκτική και εν μέρει ανακατασκευασμένη ανάμνηση της Αμερικής. Ήταν αυτή η εκδοχή της αμερικανικής πραγματικότητας που έτρεφε τη φαντασία των εφήβων (Δογάνης, ό.π., σελ. 67), αύξανε το αίσθημα της στέρησης, παράλληλα όμως ικανοποιούσε και τις προσδοκίες τους γύρω από το «μεταναστευτικό μύθο» που είχε ήδη διαμορφωθεί. Οι αφηγήσεις ως πολιτισμικές κατασκευές προσπαθούν ακριβώς να προσαρμόζονται στο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον με το οποίο ο αφηγητής ταυτίζεται και να ανταποκρίνονται στις εδραιωμένες αντιλήψεις γύρω από έναν αξιόπιστο και αποδεκτό τρόπο ζωής. Αντανακλούν όχι μόνο το παρελθόν το αφηγητή αλλά και το παρόν του, την αίσθηση δηλαδή που έχει για τον εαυτό του και την πολιτισμική ταυτότητά του (Olwig, 1999, σελ. 269, 279). Οι μετανάστες λειτουργώντας αρχικά ως μεσολαβητές απέβλεπαν στο να καταστήσουν προσιτό το ανοίκειο, με τον καιρό όμως επιχειρούσαν περισσότερο να διατηρήσουν ζωντανή και να επενδύσουν με τοπικά νοήματα τη διεθνή εμπειρία την οποία πλέον μοιραζόταν άμεσα ή έμμεσα και η υπόλοιπη κοινότητα (Golbert, 2001, σελ. 720-722). Είχαν γίνει οι πιο σημαντικοί διαμορφωτές των απόψεων, των εικόνων και παραστάσεων για την Αμερική και είχαν συμβάλει σε μεγάλο βαθμό ώστε «η ίδια η μεταναστευση να εξελιχτεί σε κύρια αιτία της μεταναστευσης» (Brunnbauer, ό.π., σελ. 68).

Εικόνες του εξωτερικού κόσμου και νέα κοινωνικά πρότυπα εισέβαλλαν, λοιπόν, μέσω των μεταναστών σε χωριά τα οποία δεν επικοινωνούσαν εύκολα με τις πόλεις και δεν είχαν τις παραστάσεις και τα ερεθίσματα που προσέφεραν οι ναυτικοί, οι παραθεριστές, οι σπουδαστές, οι ταξιδιώτες, τα βιβλία και αργότερα ο κινηματογράφος (Βεντούρα, 2012, σελ. 103).⁴¹ Ιστορίες με τα τεχνολογικά θαύματα της Αμερικής, όπως οι άμαξες που έτρεχαν στους δρόμους χωρίς άλογα και τα πανύψηλα κτίρια (Fairchild, ό.π., σελ. 91), χιουμοριστικά ανέκδοτα, στα οποία πρωταγωνιστούσαν οι άπειροι μετανάστες, αξιοπερίεργες αφηγήσεις για «τις γυναίκες που κάπνιζαν και κάθονταν σταυροπόδι σαν άντρες» (Παπανικόλα, ό.π., σελ. 109) και άνισες συγκρίσεις ανάμεσα στους δύο τόπους διαμόρφωναν μια νεανική κουλτούρα με εξωστρεφή προσανατολισμό και διεθνικές αναφορές. Η υπερατλαντική μετανάστευση προσλαμβανόταν ως ο κύριος, αν όχι ο μοναδικός, τρόπος κοινωνικής ανόδου, δίαυλος υλοποίησης των αυξανόμενων προσωπικών προσδοκιών και κατάκτησης της προσωπικής ελευθερίας. Αντίθετα, η παραμονή σε κοινότητες με μαζική αποδημία ισοδυναμούσε με καθήλωση σε ένα τόπο έντονα «θηλυκοποιημένο»,

41. Βλ. τη συμβολή των ναυτικών στη διάδοση των παραστάσεων της πόλης σε ένα απομονωμένο ναυτικό χωριό στη μελέτη της Μπεοπούλου (1987).

ταυτισμένο με τους ανήμπορους. Δύσκολα μπορούσε κανείς να κλονίσει την εδραιωμένη πεποίθηση ότι η τύχη και η προκοπή περίμενε μόνο εκείνους οι οποίοι μπορούσαν να φύγουν για την Αμερική (Reeder, ό.π., σελ. 6· United States Senate, 1911a, σελ. 56).

Πληροφορίες, εικόνες και ιστορίες από την Αμερική ανταλλάσσονταν στις τοπικές κοινωνίες και μετατρέπονταν σε καθημερινή «εμπειρία» που διεκδικούσαν όλοι. Δεν είναι, άλλωστε, μόνο η πράξη της μετακίνησης αλλά και η αφήγησή της που παράγει εμπειρίες. Οι αφηγήσεις ιστοριών από την Αμερική δεν αποτελούσαν πράγματι συνήθεια αποκλειστικά των μεταναστών, οι οποίοι διέθεται τις εμπειρίες και τις δεξιότητες προβολής τους, αλλά και των κατοίκων, οι οποίοι δεν είχαν ταξιδεύσει ποτέ. Οι τελευταίοι διεκδικούσαν και αυτοί την αυθεντία στο συγκεκριμένο τομέα αντλώντας αφηγηματικό υλικό από τον πολιτισμικό αφηγηματικό πλούτο των συγγενών και συμπατριωτών μεταναστών (Fairchild, ό.π., σελ. 84· Golbert, ό.π., σελ. 721-722). Αναπαρήγαν ιστορίες ενισχύοντας ακόμα περισσότερο τον διεθνικό προσανατολισμό και τις εξωστρεφείς πολιτισμικές προοπτικές των νέων. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της «Αμερικάνας», η οποία, μολονότι η ίδια είχε βγει έξω από το χωριό μόνο μία φορά και αυτή για να επισκεφτεί τους γιατρούς της πλησιέστερης πόλης, συνήθιζε να τρέφει τα όνειρα των παιδιών της με τις ιστορίες της Αμερικής. Οι περιγραφές της για «τις μηχανές που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες για να καταπιούν τη σκόνη από το σπίτι», «τους απόπατους μέσα στα αμερικανικά σπίτια», «το τρεχούμενο νερό και τη ζέστη που έφταναν στις κάμαρες» έκαναν τα παιδιά να κρέμονται από το στόμα της με τον ίδιο τρόπο που και η ίδια εξαρτιόταν από τις αφηγήσεις του άντρα της κάθε φορά που επέστρεφε στο χωριό (Γκατζογιάννης, 2017, σελ. 249-250, 259-260).

Μέσα σ' αυτό το διεθνικό περιβάλλον τα αγόρια προσδοκούσαν να ενταχθούν σε κάποιο μεταναστευτικό δίκτυο και να ζήσουν το «αμερικανικό όνειρο». «[E]ν έτει 18 το 1906 απεφάσισα να ταξιδεύσω διά την Αμερικήν, καθ' ότι έβλεπα [ότι] πολὺς κόσμος εταξίδευαν διά χρήματα», κατέγραφε στο ημερολόγιό του με απόλυτη φυσικότητα ο Χρήστος Θεοδωρακόπουλος. «Εταξίδευσα δε κατ' εποχήν όπου έκαμνα και έρωτα με μίαν δεσποινίδα αλλά η Αμερική μας τα έκαμνε σαλάτα» (Καββαδίας, 2013, σελ. 11-12). Για τον νέο η αναχώρηση φαίνεται ότι προτασσόταν ως στόχος ζωής παρά τον αντίκτυπο που είχε στη συναισθηματική του ζωή. Η μετανάστευση είχε πράγματι ενταχθεί στο ρεπερτόριο των επιλογών όσων προσδοκούσαν τη βελτίωση των συνθηκών ζωής τους και ειδικά εκείνων οι οποίοι είχαν απόδημους συγγενείς και μπορούσαν να εξασφαλίσουν το εισιτήριο. Στην πραγματικότητα αισθάνονταν «Αμερικάνοι» προτού ζήσουν στην Αμερική (Marshall, ό.π., σελ. 78). Φαντάζονταν ήδη τον εαυτό τους αλλού και είχαν μπει σε μια διαδικασία προετοιμασίας για την προσαρμογή τους στο νέο γλωσσικό, πολιτικό και κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον, μελετώντας μεταναστευτικούς οδηγούς και μεθόδους εκμάθησης της αγγλικής. Καθώς η μετανάστευση αποτελούσε κατεξοχήν ανδρική εμπειρία, η πραγματοποίησή της βιωνόταν ως το πέρασμα στην ενηλικίωση. Αποτελούσε, άλλωστε, μια εμπειρία που για πολλούς προηγούνταν ή και αντικαθιστούσε εκείνη του

στρατού και που περιλάμβανε την αγορά του πρώτου κοστουμιού, τις ιατρικές εξετάσεις, την επαφή με την πόλη, το υπερωκεάνιο ταξίδι, την επιθεώρηση στο αμερικανικό έδαφος.

Φιλοδοξίες, σχέδια ζωής και όνειρα επενδύονται συνεπώς «κάπου αλλού» και όχι στην απομονωμένη ορεινή γενέτειρα, ούτε φυσικά στη δύσκολη αγροτική ζωή.⁴² Εξαιτίας των «Αμερικάνων» οι ορεινές κοινότητες φάνταζαν περισσότερο από ποτέ μικρές και απομονωμένες και η παραμονή σε αυτές ασφυκτική και στερημένη· αντίθετα ο έξω κόσμος εμφανιζόταν καταπληκτικά πλησίον και ο εκπατρισμός η σωτηρία τους (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 314-315). «[Α]φ' ης εποχής ήρχισεν η μετανάστευσις ταυτοχρόνως ήρχισαν να εκπολιτίζωνται τα διάφορα χωρία, [...] οι δε άνθρωποι εξηγενίσθησαν και ήρχισαν να εννοώσι και εξ άλλης απόψεως τον κόσμον», σημείωνε το 1903 η δασκάλα της Αράχωβας.⁴³ Η νεαρή δασκάλα δεν κατέγραφε μόνο τις υλικές επιπτώσεις της μετανάστευσης, διέβλεπε ήδη από τις αρχές του αιώνα τις ανακατατάξεις σε επίπεδο αξιών και νοοτροπιών των κατοίκων, οι οποίες θα τροφοδοτούσαν το μεταναστευτικό ρεύμα σταθερά τις επόμενες δεκαετίες μετατρέποντας τη συγκεκριμένη λακωνική κοινότητα σε τυπική διεθνή μεταναστευτική κοινότητα. Για τους νέους οι οποίοι είχαν γαλουχηθεί μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον το ερώτημα-εμμονή δεν ήταν το *πού*, αλλά το *πότε* και το *πώς* θα μεταναστεύσουν (De Haas, 2006, σελ. 133-134). Ακόμα και αν τελικά δεν κατάφερναν να μετακινηθούν, η νέα νοοτροπία είχε αναπτυχθεί, καθώς η καθημερινότητά τους έχει ενθικευθεί σε ένα διεθνικό πεδίο αλληλοσυνδεόμενων ιδεών, ιστοριών και ταυτοτήτων (Golbert, ό.π., σελ. 725· Hannerz, 1996, σελ. 11). Με τους παλιννοστούντες να αποτελούν όχι απλώς ζωντανές αναπαραστάσεις της ζωής στην Αμερική αλλά και φορείς της μνήμης της, η μετανάστευση αποτέλεσε ένα ανθεκτικό γεγονός της κοινωνικής ζωής στις μεταναστευτικές κοινότητες, ένας «τόπος μνήμης» στον οποίο επενδύονταν ελπίδες και προσδοκίες, ακόμα και όταν μετά το 1924 τα ποσοστά της αποδημίας συρρικνώθηκαν δραματικά (Brunnbauer, ό.π., σελ. 82, 125).

2. Νέοι υλικοί όροι

2.1 Κατανάλωση

Η αγροτική οικονομία των απομονωμένων γεωγραφικά και πυκνοκατοικημένων -σε σχέση με τους διαθέσιμους φυσικούς πόρους και την ανάπτυξη τους- ορεινών κοινοτήτων της Παλαιάς Ελλάδας τελούσε σε όλο το 19ο αιώνα υπό ένα ιδιόμορφο καθεστώς συμβίωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με την οικονομία αυτοσυντήρησης.

42. Ο Κάρλο Λέβι/Levi (2014, σελ. 137-140) παρατηρούσε για τους χωρικούς της Λουκανίας ότι η Νέα Υόρκη αποτελούσε τη «Γη της Επαγγελίας» τους ενώ η Ρώμη την πρωτεύουσα των ευγενών. Τη συμβολική αυτή ταύτιση τους με την Αμερική καταδείκνυε το αμερικανικό δολάριο και η φωτογραφία του Ρούσβελτ που κρέμονταν στα σπίτια τους δίπλα στην εικόνα της Μαντόνα.

43. Αναστασία, 1903-1904 (Καρυές, φ. 42, 12^{ος}/1995-2^{ος}/1996).

Το καθεστώς μικροϊδιοκτησίας, η διαφορικότητα των καλλιεργειών που επέβαλλαν οι παραδοσιακοί τρόποι εργασίας και ο ανεπαρκής εξοπλισμός, καθώς και η περιορισμένη οικόσιτη κτηνοτροφία δεν επέτρεπαν την αυτάρκεια της χωρικής οικογένειας, επιβάλλοντας τη συμπλήρωση των αυτοκαταναλούμενων προϊόντων με την αγορά των άκρως απαραίτητων διατροφικών και βιοτεχνικών προϊόντων. Μικρό ή μεγάλο πλεόνασμα από εμπορευματικά προϊόντα, υπηρεσίες και παραπληρωματικές εξειδικευμένες εργασίες γίνονταν πηγές χρήματος για την οικονομία του χωριού, οπωσδήποτε όμως όχι επαρκείς για τις ανάγκες του. Η εποχική ή προσωρινή μετανάστευση των αντρών σε σταφιδοπαραγωγικές περιοχές ή σε εμπορικά κέντρα της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας εξασφάλιζε τους πρόσθετους εισοδηματικούς πόρους που η οικογένεια είχε ανάγκη για τη συντήρησή της, την καταβολή του εγχρήματου μέρους των βαρύτατων κρατικών φόρων, της προίκας και των πιστωτικών δανείων, καθώς επίσης για την πρόσβαση στις εξειδικευμένες υπηρεσίες των διαφόρων επαγγελματιών (Ασδραχάς, 1988, σελ. 43-55· Καραποστόλης, 1979, σελ. 25-26· Petmezaz, 1995, σελ. 431-446· Τσουκαλάς, 2006, σελ. 85-96).

Με ιδιαίτερα επισφαλή, ωστόσο, τη θέση τους μέσα στην οικονομία της αγοράς οι αγροτικοί πληθυσμοί αναγκάζονταν συχνά να αναδιπλωθούν σε αυτοκαταναλωτικά συστήματα. Η έλλειψη χρημάτων ιδιαίτερα σε περιόδους γεωργικών κρίσεων αλλά και το ανύπαρκτο οδικό δίκτυο καθιστούσαν το εμπόριο στις κλειστές κοινότητες περιορισμένο και δαπανηρό και την κυκλοφορία των όποιων υλικών αγαθών ασήμαντη για την κοινωνική διαφοροποίηση των κατόχων τους (Αγριαντώνη, 1999, σελ. 185· Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 110-112· Fairchild, ό.π. σελ. 62). Με την οικογενειακή οικονομία να βασιζείται στη λιτότητα, η πρόσληψη της φτώχειας ταυτιζόταν περισσότερο με την πείνα, ενώ οι βελτιωμένες οικονομικές δυνατότητες των αγροτικών πληθυσμών διαφαίνονταν κυρίως από το καθημερινό διαιτολόγιο και την κάλυψη των στοιχειωδών ενδυματολογικών αναγκών τους (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 107-125). Η ροή των αμερικανικών εμβασμάτων επέφερε, ωστόσο, σημαντικές αλλαγές στη λειτουργία της οικογενειακής και της τοπικής οικονομίας. Ο μετανάστης, όπως δήλωνε το 1931 ο Καραβίδας (σελ. 440), «εκήρυξε τον θάνατον του αρχαίου θεού της αυτάρκειας· μετά καιρόν έφερε στο σπίτι το ποθητόν χρήμα».

Η μετάβαση στην Αμερική και η τακτική αποστολή μικροποσών άρχισαν να βελτιώνουν αισθητά την καθημερινότητα των οικογενειών. Χρωσμένοι μέχρι τότε οίκοι κατάφερναν πλέον να εξασφαλίζουν τα χρεώδη και να διαθέτουν κάποιο απόθεμα μετρητών για τις έκτακτες ανάγκες χωρίς να εξαρτούν την τύχη και τη γη τους από τους τοκογλύφους (Δημητρακόπουλος, ό.π., σελ. 88· Μασκαλέρης, ό.π., σελ. 98). Οι οικογένειες των μεταναστών προμηθεύονταν από την αγορά όλο και πιο συχνά βασικά διατροφικά αγαθά που δεν παρήγαν, όπως κρέας, γαλακτοκομικά και φρούτα, εμπλούτιζαν τη

διατροφή τους με αποικιακά είδη,⁴⁴ ενώ ξόδευαν στα εμπορικά της πόλης και τα επαρχιακά παζάρια για την αγορά ετοιμών ενδυμάτων, υφασμάτων και υποδημάτων. Τεχνίτες και έμποροι φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα ευνοημένοι από τις νέες καταναλωτικές ανάγκες των οικογενειών των μεταναστών. Οι Γορτύνιοι, για παράδειγμα, συνέρρεαν στο γειτονικό Κουμάνι για να εξαργυρώσουν τις επιταγές τους στο τοπικό Ταχυδρομείο και με την ευκαιρία έκαναν τις αγορές τους στα καταστήματα χρησιμοποιώντας συχνά χαρτονομίσματα δολαρίων.⁴⁵ Την κεντρική πλατεία της Τρίπολης, τα καφενεία και τα εμπορικά πλημμύριζαν οι κάτοικοι της Τεγέας κάθε φορά που ήθελαν να πραγματοποιήσουν τις τραπεζικές τους συναλλαγές, ενώ στη Σπάρτη κατέβαιναν τα «δολαριούχα» χωριά του Πάρνωνα (Ροδάς, 1927, σελ. 139, 176). Στα χωριά της Λακωνίας όπου κυκλοφορούσαν άφθονα τα «πράσινα μεγάλα χαρτονομίσματα», πλανόδιοι μικροπωλητές από μακρινές περιοχές, όπως τη Ναύπακτο, έκαναν χρυσές δουλειές με τις οικογένειες των ξενιτεμένων (Χατζηνικολάου, 2009). Τα οικονομικά ευεργετήματα της μετανάστευσης διαχέονταν γεωγραφικά και κοινωνικά σε περισσότερες πληθυσμιακές ομάδες από εκείνες που αρχικά είχε εμπλέξει η μεταναστευτική διαδικασία.

Τα δολάρια, όμως, δεν αύξησαν μόνο τις καθημερινές ανάγκες, άλλαξαν, επίσης, τους νοητικούς ορίζοντες και τις προσδοκίες των κατοίκων της ελληνικής επαρχίας, διαμόρφωσαν νέες καταναλωτικές συνήθειες και διαφορετικές νοοτροπίες. «Η μετανάστευσις [...] έδωκεν ώθησίν τινα εις την ευμάρειαν, άγνωστον πρότερον παρά τοις χωρικοίς», παρατηρούσε ο Νομάρχης Αρκαδίας το 1912 (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 141-142). Οι τομείς στους οποίους κατεχοχίη εκδηλώθηκε αυτή η «ευμάρεια» ήταν φυσικά το ντύσιμο και τα σπίτια. Η διαφορά, όμως, με το παρελθόν δεν αφορούσε μόνο τις αυξημένες δαπάνες των κατοίκων για την κάλυψη των ενδυματολογικών και οικιστικών αναγκών τους αλλά και την υιοθέτηση νέων προτύπων. Τα εμβάσματα μετασχημάτιζαν σταδιακά τις επιλογές και το γούστο ανδρών και γυναικών στρέφοντάς τους προς την υιοθέτηση αστικών συνηθειών (Καραβίδας, ό.π., σελ. 460-461).

Οι νεωτεριστικές αντιλήψεις για την εξωτερική περιβολή δεν ήταν φυσικά εντελώς άγνωστες ακόμα και για τους ορεινούς αγροτικούς πληθυσμούς, η εξοικείωση, ωστόσο, των ίδιων των μεταναστών με τη μόδα των βιομηχανικών προϊόντων και, κυρίως, η εξασφάλιση χρημάτων τα οποία θα μπορούσαν να διατεθούν και για τα υπόλοιπα μέλη, ενθάρρυναν την εγκατάλειψη του παραδοσιακού και εγχώρια κατασκευασμένου ρούχου και τη συχνή αγορά ενδυμάτων και υποδημάτων του εμπορίου. Στη Σπάρτη και στις γύρω περιοχές η αυξημένη ζήτηση έτοιμων ευρωπαϊκών ρούχων ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα ανέδειξε μια σειρά από καταστήματα που ειδικεύονταν στο συγκεκριμένο είδος και που ανήκαν συνήθως σε παλινοστούντες εμπόρους με εμπειρία στο

44. Η λειτουργία οκτώ παντοπωλείων και οι τακτικές παραλαβές προμηθειών στον ορεινό Βασσαρά στο Μεσοπόλεμο μαρτυρά τη βελτίωση της διαίτας των κατοίκων οι οποίοι εξαρτιόνταν κατεχοχίη από τα εμβάσματα. *Μαλεβός*, 17, 8^ο/1922, σελ. 11-12-7, 1921, σελ. 12-25, 5^ο/1923, σελ. 103.

45. *Πατρίς Πύργου*, 2/08/1908.

«αμερικανικό γούστο» (Ματάλας, 2006, σελ. 61).⁴⁶ Τα αστικά πρότυπα διεισέδνυαν και στις ορεινές και αποκλεισμένες ακόμα οδικά κοινότητες χάρη στα μεταναστευτικά εμβάσματα. Υιοθετούνταν εύκολα από τους νέους και, όπως φαίνεται από περιγραφή της εφημερίδας *Εμπρός* (5/04/1907), άλλαζαν τις προσδοκίες και τα όνειρά τους για τη ζωή:

«Η μόνη εκδήλωσις του χρήματος της μεταναστεύσεως εις τα χωριά [της Λακεδαίμονος] είναι το λούσο και η πολυτέλεια. Εις τα χωριά όπου το παπούτσι ήτο άγνωστον, σήμερον εισεχώρησε το λουστρίνι, εκεί δε όπου ουδέποτε είχε πατήσει μοδίστρα σήμερον είναι εγκατεστημένα δύο. Το χρήμα όπερ στέλλεται [...] δημιουργεί πόθους πόλεων και ενισχύει το όνειρον του εκπατρισμού προς την τύρβην των κοσμοβριθών πόλεων της Αμερικής...».

Στο Μεσοπόλεμο πάντως οι αλλαγές στην καθημερινότητα των κατοίκων των μεταναστευτικών χωριών και ειδικά του γυναικείου πληθυσμού έγιναν ακόμα πιο αισθητές. Έκπληκτος Αθηναίος δημοσιογράφος με την ενδυματολογική εξέλιξη των γυναικών της επαρχίας, σχολίαζε σχετικά:

*«Τώρα, όμως, τα τελευταία χρόνια όπου με την Αμερική και τον πόλεμο, μια αριστοκρατία πλούτου αρχίζει να δημιουργήται στα χωριά μας, το γραφικό και χρυσοκέντητο γιορντάνι, το ζαπουνάκι, το υφαντό χονδρό φόρεμα, και το μεταξωτό μαντήλι εγκαταλείπονται. Πάνε στο σεντούκι. Η ευρωπαϊκή μόδα αρχίζει να κυριαρχή. Μοδίστρες πάνε κι' έρχονται εις τα χωριά και κουβαλάνε τα φιγουρίνια των. Όταν σε κάποιο χωριό της Μαντινείας είδαμε ψηλά τακούνια μέσα εις τα κατσαβραχα, κάναμε το σταυρό μας από την έκπληξι μας».*⁴⁷

Η μεταβολή της εξωτερικής εμφάνισης των ντόπιων γυναικών και των αισθητικών προτύπων τους ήταν εντυπωσιακή και στα μεταναστευτικά χωριά του Πάρνωνα.⁴⁸ Στο Βασσαρά οι μοδίστρες, οι οποίες παλαιότερα λόγω της αναδουλειάς έκαναν συμπληρωματικά τις προξενήτρες στην περιοχή, τη δεκαετία του 1920 είχαν αυξηθεί, ασκούσαν μόνιμα το επάγγελμα και, όπως φαίνεται, δεν προλάβαιναν να ικανοποιήσουν τις αυξημένες απαιτήσεις για ρούχα τα οποία ακολουθούσαν τις επιταγές της αθηναϊκής μόδας (Θεοφίλης, 1995, σελ. 53).⁴⁹ Η νέα καταναλωτική συμπεριφορά των μεταναστευτικών χωριών εξαρτιόταν φυσικά από τις συναλλαγματικές διακυμάνσεις. Όσοι δέχονταν εμβάσματα συνέρρεαν στις πόλεις όπου βρίσκονταν τα υποκαταστήματα των Τραπεζών για να τα εξαργυρώσουν ή σύχναζαν στα καφενεία όπου μπορούσαν να ανταλλάξουν

46. *Λακεδαίμων*, 1/03/1909.

47. Αναδημοσίευση από την *Ατλαντίδα*, 2/12/1928.

48. *Μαλεβός*, 50, 6^{ος}/1925, σελ. 402-403.

49. *Μαλεβός*, 42, 10^{ος}/1924, σελ. 306.

πληροφορίες για τις αυξομειώσεις της αξίας του δολαρίου. Μαζί με αυτούς αγωνιούσαν και οι έμποροι οι οποίοι έβλεπαν τις πωλήσεις τους να ακολουθούν την τιμή του ξένου νομίσματος (Ροδάς, ό.π., σελ. 139).

Χάρη σε αυτόν τον έξωθεν ερχόμενο πλούτο αστικές συνήθειες και νέα πρότυπα κατανάλωσης διείσδυσαν ευκολότερα στις αγροτικές περιοχές. Τα χρηματικά και υλικά εμβάσματα των αστικοποιημένων μεταναστών κυρίως του Μεσοπολέμου, ο επιδεικτικός βίος των ίδιων των παλιννοστούντων και οι αφηγήσεις τους για τη ζωή στην Αμερική, μύησαν τους ντόπιους σε ένα τρόπο ζωής ο οποίος θεωρούνταν ασυμβίβαστος με τις πραγματικές τους παραγωγικές δυνατότητες, τις ανάγκες και τη ζωή στο χωριό (Εμκε-Πουλοπούλου, ό.π., σελ. 292-293). Ο Κρίκος (1950, σελ. 16), μάλιστα, σχολίαζε ότι «το έτοιμον χρήμα ήρχισε να προλειάινη το έδαφος διά την αστυφιλίαν» [...] διηκόλυνε [...] την ανάρμοστον προς το περιβάλλον πολυτέλειαν». Πράγματι, τα εμβάσματα και οι νέες προσδοκίες των μεταναστών απομάκρυναν τα παιδιά τους από τις αγροτικές εργασίες και ενθάρρυναν τη φοίτησή τους στα γυμνάσια των πόλεων. Μέσα από το συγχρωτισμό τους με τη νεολαία της πόλης, μούνταν σε νέους τρόπους διασκέδασης, ένδυσης και διατροφής και εθίζονταν στα αστικά ήθη. Τα ερεθίσματα αυτά μεταφέρονταν στα χωριά όπου ο ανταγωνισμός των οικογενειών για την επίδειξη του υλικού πλούτου ήταν έντονος.

Φυσικά οι περιβεβλημένοι με κοινωνική αίγλη εξωτερικοί μετανάστες με τα εμβάσματά τους δεν ήταν οι μοναδικοί φορείς των νέων συνηθειών. Η άφιξη του αυτοκινήτου στις ορεινές κοινότητες στο Μεσοπόλεμο, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα χάρη στα έργα οδοποιίας, τα οποία πραγματοποιήθηκαν με τα αμερικανικά συλλογικά εμβάσματα, ο καλοκαιρινός παραθερισμός των «Αθηναίων» συγχωριανών τους στα μεταμορφωμένα από το αμερικανικό χρήμα χωριά, η κυκλοφορία των εφημερίδων και των περιοδικών, συνέβαλλαν, επίσης, στη διάδοση των καταναλωτικών συνηθειών των πόλεων στις ορεινές περιοχές (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 120). Οι κάτοικοι των μεταναστευτικών κοινοτήτων εθίζονταν στον τρόπο ζωής και τα καταναλωτικά πρότυπα της πόλης, όχι όμως χωρίς αντιδράσεις και αντιστάσεις από όσους προσλάμβαναν αυτές τις ανακατατάξεις του αγροτικού οικιακού βίου ως «ψευτονεωτερισμούς», οι οποίοι προσέβαλλαν τα πατροπαράδοτα και ακύρωναν το ίδιο το μεταναστευτικό σχέδιο. «Η Αμερική μας στέλνει τα με ιδρώτας και με το αίμα αποκτηθέντα δολλάρια και η Ευρώπη με τον έμπορον μας τα αρπάζουσι χωρίς να το αντιληφθώμεν», διαμαρτυρόταν το 1925 γυμνασιάρχης, νοσταλγός του λιτού βίου και της αυστηρής αγροτικής διαίτας.⁵⁰ Η νέα αυτή οικονομική συμπεριφορά των αγροτικών πληθυσμών δεν είναι οπωσδήποτε άσχετη με την υπεροχή του αστικού τομέα απέναντι στην οικονομία της υπαίθρου και τη διασύνδεσή του με την κοινωνική κινητικότητα. Για τη μεταναστευτική οικογένεια και το ευρύτερο περιβάλλον της τεκμήριο της ευρωστίας και της νέας κοινωνικής θέσης της εντός της

50. Μαλεβός, 45, 1^ο/1925, σελ. 342.

κοινότητας αποτελούσε η καταναλωτική και όχι η παραγωγική αξιοποίηση των αμερικανικών εμβασμάτων. Το θεωρούμενο δηλαδή «εύκολο» εισόδημα που είχε αποκτηθεί εκτός κοινότητας έπρεπε να καταναλωθεί και όχι να επενδυθεί σε κάποια παραγωγική δραστηριότητα μέσα στην κοινότητα (Καραποστόλης, ό.π., σελ. 23-30).

Μέσα στο νέο αυτό εγχρήματο περιβάλλον που διαμόρφωσαν τα εμβάσματα, οι επιστολές και οι επισκέψεις των εθισμένων στις καταναλωτικές δαπάνες μεταναστών, κοινωνικοποιήθηκαν οι οικογένειες που παρέμειναν στα μεταναστευτικά χωριά. Το αυξημένο ενδιαφέρον των γυναικών για την εξωτερική τους εμφάνιση και την ευρωπαϊκή μόδα σήμαινε ενσωμάτωση του απομονωμένου προηγουμένως γεωγραφικά και κοινωνικά γυναικείου πληθυσμού στην εγχώρια και διεθνή καταναλωτική οικονομία.⁵¹ Οι γυναίκες και τα παιδιά των διεθνικών οικογενειών, οι οποίες στο παρελθόν συμμετείχαν ελάχιστα στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων ως προς τον τρόπο διάθεσης του οικογενειακού εισοδήματος, άρχισαν να διεκδικούν μεγαλύτερο μερίδιο στο σχεδιασμό και τη διάθεση της οικογενειακής κατανάλωσης. Ανέπτυσσαν ατομικές ανάγκες, συνεχώς μεταβαλλόμενες και κοινωνικά φορτισμένες, καλλιεργούσαν προσδοκίες κοινωνικής ανέλιξης και γίνονταν δέκτες μηνυμάτων και πρακτικών κατανάλωσης της πόλης. Με ελαστικές τις πολιτισμικές αντιστάσεις της υπαίθρου απέναντι στον δαπανηρό αστικό τρόπο ζωής και συνεχώς αυξουσα τη σημασία της καταναλωτικής πράξης, η κάλυψη των πολλαπλασιαζόμενων αναγκών ισοδυναμούσε με συνεχή εκροή οικογενειακών εισοδημάτων· πόρων που απέρρεαν από τα ασταθή εμβάσματα των αποδήμων της Αμερικής και όχι από τις παραγωγικές δραστηριότητες των μονίμων κατοίκων της χωρικής κοινότητας (Στο ίδιο, σελ. 30-33, 41-47, 137-138).

2.2 Τα «σπίτια των εμβασμάτων»

Τεκμήριο των νέων όρων διαβίωσης των οικογενειών που δέχονταν εμβάσματα από κάποιο συγγενή τους μετανάστη υπήρξε αναμφισβήτητα η ανέγερση καινούριων σπιτιών πολλά από τα οποία, στα μάτια των συγχρόνων τους, ικανοποιούσαν τις απαιτήσεις ενός νοικοκυριού της εποχής. Η βελτίωση των οικιστικών συνθηκών στην κοινότητα καταγωγής θεωρείται άμεση προτεραιότητα των μεταναστών σε όλα τα κράτη αποστολής και ερμηνεύεται πολυπρισματικά (Hsu, 2000, σελ. 142-154· Wyman, ό.π., σελ. 127-129). Η ανέγερση σπιτιού αποτελεί για τον πρώην χρεωμένο αγρότη προβολή της οικονομικής του επιτυχίας στο εξωτερικό και απόδειξη της νέας κοινωνικής θέσης του. Υπενθυμίζει τη διατήρηση της ιδιότητάς του ως μέλους της οικογένειας, η οποία έχει μείνει πίσω και την ικανότητά του να της εξασφαλίζει υλικές ανέσεις και οικονομική ασφάλεια. Καταδεικνύει, επίσης, το ανήκειν του απόλυτα ιδιοκτήτη στην κοινότητα και το ενδιαφέρον του να εκπληρώσει τα καθήκοντά του προς αυτήν. Η επένδυση στο σπίτι συνιστά δηλαδή μια «επικοινωνιακή-σχεσιακή πράξη», η οποία ανταποκρίνεται σε

51. Βλ. ανάλογες παρατηρήσεις για τις γυναίκες στις μεταναστευτικές κοινότητες της νότιας Ιταλίας (Reeder, ό.π., σελ. 223-231).

προσωπικές, οικογενειακές και κοινοτικές υλικές και συμβολικές προσδοκίες. Εκφράζει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο ερμηνεύει τις ελευθερίες και τις δεσμεύσεις οι οποίες απορρέουν από τη μεταναστευτική ιδιότητά του (Lacroix, 2010a, σελ. 10).

Τα σπίτια των «Αμερικάνων» ήταν κατά βάση διώροφα (τα «ανωκάτωγα»), μεγάλα και καλοκτισμένα. Ξεχώριζαν από τις «χαμοκέλες», τα μονώροφα πλινθόκτιστα σπίτια των ντόπιων, τα οποία εξυπηρετούσαν τη στέγαση τόσο της οικογένειας όσο και των ζώων. Χτισμένα αραιά το ένα από το άλλο, ευάερα και ευήλια, διέθεταν αρκετές υποδομές οι οποίες εξασφάλιζαν ανέσεις και ταυτόχρονα ικανοποιούσαν τη ματαιοδοξία των κατόχων τους. Λιθόκτιστα, σοβατισμένα και διαιρεμένα σε δωμάτια, είχαν επενδυμένα ταβάνια και πατώματα, διέθεταν τζάκια, μπαλκόνια και παράθυρα με τζάμια, (Μασκαλέρης, ό.π., σελ. 98· Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 126-127). Αν και δεν ενέπιπταν όλα στην κατηγορία του αρχοντικού, τα «αμερικανικά σπίτια» ήταν διακριτά μέσα στον οικιστικό ιστό της κοινότητας λόγω του μεγέθους και της κατασκευής τους. Η παρουσία τους άλλαζε σε μεγάλο βαθμό την όψη των ορεινών χωριών και εντυπωσίαζε τους επισκέπτες, όπως παρατηρούσε η Αύρα Θεοδωροπούλου:

«Τα Τσιντζίνα, το ωραίο της Λακεδαίμονος χωριό, κάνει, όποιον το επισκέπτεται, να τρίβη τα μάτια του και να ερωτά τον εαυτό του, αν αληθινά ευρίσκεται στην Ελλάδα. Σπίτια ωραία, με δύο πατώματα, που θα τα ζήλευε κάθε πρωτεύουσα ελληνικής επαρχίας, ευμάθεια και πολιτισμός, ημερότης και ευγένεια»

(Θεοδωρόπουλου, 1910, σελ. 59).

Ακόμα μεγαλύτερη εντύπωση προκαλούσε φυσικά η ανέγερση μεγαλοπρεπών οικοδομημάτων, συχνά αταίριαστων στο αγροτικό περιβάλλον ως προς την αισθητική τους και μη λειτουργικών σε σχέση με τις υποδομές της περιοχής. Έφεραν, ταυτόχρονα, τοπικές αλλά και εισαγόμενες κατασκευαστικές τεχνικές και αρχιτεκτονικά στίλ και, ενώ επιδείκνυαν μεταξύ τους κάποιες ομοιότητες, διακρίνονταν από μια μοναδικότητα, η οποία απέρρεε από την ιδιαίτερη μεταναστευτική διαδρομή και εμπειρία του χρηματοδότη τους (Lopez, 2010, σελ. 33). Κτισμένα σε περίοπτες θέσεις, ήταν διακοσμημένα με κολόνες, μπαλκόνια και σιδερένιους εξώστες (Δούνια, ό.π., σελ. 296). Κάποια ήταν σχεδιασμένα από Αθηναίους αρχιτέκτονες, άλλα ήταν εικονογραφημένα και ζωγραφισμένα στο εσωτερικό τους από γνωστούς τεχνίτες της περιοχής.⁵² Έφεραν συχνά εξωτερικά αμερικανικά διακοσμητικά σύμβολα, όπως αγάλματα της Ελευθερίας και κήπους με αμερικανικές ποικιλίες φυτών (Λιάμπη κ.ά, 2016, σελ. 426· Marshall, ό.π., σελ. 145, 184-185). Διέθεταν προχωρημένες τεχνικές εγκαταστάσεις, οι οποίες, όμως, στις περισσότερες

52. Βλ. αναφορά στην «εργατικότητα και καλλιτεχνία» δύο σοβατζήδων οι οποίοι είχαν αναλάβει στη Σπάρτη την κατασκευή μεγαλοπρεπούς κατοικίας ομογενούς με «ζωγραφίες και εικονογραφίες» στο εσωτερικό της. Ο Σπαρτιάτης, 1/04/1928.

περιπτώσεις έμειναν αχρησιμοποίητες για δεκαετίες λόγω της έλλειψης υποδομών. Το αρχοντικό, για παράδειγμα, του μετανάστη Παναγιώτη Λάσκαρη, χτισμένο στην άκρη του Βασσαρά στο Μεσοπόλεμο, είχε πλήρεις ηλεκτρικές και υδραυλικές εγκαταστάσεις, παρόλο που το χωριό στερούνταν ηλεκτροδότησης και δικτύου ύδρευσης. Το ηλεκτρικό έφτασε μετά από σαράντα χρόνια, ενώ η υδροδότηση της κουζίνας και του λουτρού εξασφαλιζόταν με στέρνες (Γλέντης, 1977, σελ. 19-20· Θεοφίλης, ό.π., σελ. 50).

Εκείνο φυσικά που προσέδιδε πρόσθετη αξία στα «αμερικανικά σπίτια» ήταν τα αντικείμενα με τα οποία εξοπλιζόνταν, σταλμένα από την Αμερική ή φερμένα από τους ίδιους τους μετανάστες. Καταναλωτικά αγαθά τα οποία προορίζονταν για τη διευκόλυνση της νοικοκυράς ή τη διακόσμηση του χώρου σηματοδοτούσαν τον πλούτο και την κοινωνική άνοδο των ιδιοκτητών τους. Παρά την τεράστια συμβολική τους αξία, τα «σπίτια των εμβασμάτων» είχαν τις περισσότερες φορές περιορισμένη αξία χρήσης (Lopez, 2010, σελ. 34· Polyzos, ό.π., σελ. 213). Κάποια από αυτά δεν κατοικήθηκαν ποτέ μόνιμα λόγω της συνεχούς αναβολής της μόνιμης παλιννόστησης του μετανάστη ή σε άλλες περιπτώσεις της επανένωσης της οικογένειας στην Αμερική. Άλλα δέσμευσαν τη σύζυγο του μετανάστη και κάποια από τα παιδιά να παραμείνουν στον τόπο σε δύσκολες ιστορικές συγκυρίες και με ανύπαρκτες επαγγελματικές προοπτικές. Η τύχη τους ρίζωσε στη λαϊκή φαντασία, διατηρήθηκε στις επόμενες γενιές και αποτυπώθηκε στη λογοτεχνική γραφή (Κώτσιας, 2004).

Τα ιδιωτικά σπίτια των μεταναστών απορρόφησαν ένα μεγάλο μέρος των μεταναστευτικών οικονομιών. Η μεγάλη ζήτηση μάλιστα οικοπέδων για την ανέγερση νέων οικιών είχε ως αποτέλεσμα την υπερτίμηση της αξίας τους σε ορεινές κοινότητες, όπως, για παράδειγμα, στην περιοχή της Ευρυτανίας (Παπαγιάννης, 1917, σελ. 120). Η μέση αξία της κατασκευής τους στις αρχές του αιώνα κυμαινόταν από 5.000-6.000 δολάρια, κάποιες φορές όμως τριπλασιαζόταν.⁵³ Μελετητές της εποχής, όπως ο Καραβίδας (ό.π., σελ. 461), τα χαρακτήρισαν επενδύσεις αντιπαραγωγικές, «έργα επιδείξεως, δυσανάλογα με την τοπική οικονομία και άχρηστα εις την εργασίαν των χωρικών», τα οποία συχνά εξανάγκασαν τους ιδιοκτήτες τους σε νέα αναχώρηση στην Αμερική.⁵⁴ Ο Πολύζος, επίσης, σχολίαζε επικριτικά την ανέγερση πολυτελών σπιτιών αξίας πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο 6.000-10.000 δολαρίων σε απομονωμένες οδικά ορεινές κοινότητες (Polyzos, ό.π., σελ. 213). Η Αύρα Θεοδωροπούλου παρατηρούσε στα χωριά της Λακωνίας «σπίτια διώροφα και τριώροφα εκ των οποίων μόνον το ισόγειο κατοικείται,

53. Στην Αργολίδα το 1905 το κόστος της ανέγερσης των σπιτιών των μεταναστών υπολογιζόταν σε 3.000 δραχμές (Μπούκουρας, ό.π., σελ. 370). Πολύ πιο αναλυτικές είναι οι πληροφορίες για τις οικίες στην Αράχωβα Λακωνίας. Το κόστος των ισόγειων σπιτιών ανερχόταν στα 1.000-2.000 δολάρια, των διώροφων στις 5.000-6.000 και το «μέγαρο» του Γεωργίου Ματάλα στις 18.000 δολάρια. Βλ. Αναστασία, 1903-1904 (Καρυές, φ. 44, 6°-8°/1996, σελ. 7).

54. Μέχρι και το 1990 οι μελετητές ερμήνευαν αυτή τη «νοοτροπία της πέτρας» (*mentalité de pierre*) ως ανορθολογική πρακτική, δαπανηρή και μακροπρόθεσμα επιζήμια (De Haas, 2006, σελ. 131).

τα δέ υπεράνω αυτού ερειπούνται ακατοίκητα και παρημελημένα»,⁵⁵ ενώ φοιτητής του Ανδρεάδη έκανε αναφορά στις πολλές ευπρεπείς οικίες της Τεγέας, ταυτόχρονα όμως και στη φτώχεια που μάστιζε τους ενοίκους τους, αφού αυτές όχι μόνο δεν τους απέδιδαν κάποιο εισόδημα αλλά και είχαν απορροφήσει μεταναστευτικά κεφάλαια ή και δανεικά. Ο ίδιος πάντως παραδεχόταν ότι η ανέγερση οικιών, ανώτερων των υλικών αναγκών και των οικονομικών δυνατοτήτων των μεταναστών, ενίσχυε το κοινωνικό κεφάλαιο των οικογενειών τους και μακροπρόθεσμα παρείχε υλικά οφέλη. «Και τούτο πράττουσι, ανέφερε χαρακτηριστικά, μόνον και μόνον όπως καταδειχθή επαρκώς ο πλουτισμός των και δυναθώσιν ούτω να νυμφευθώσιν επωφελέστερον» (Δημητρακόπουλος, ό.π., σελ. 88).

Πίσω από την επιδεικτική αυτή διάθεση του οικονομικού κεφαλαίου που με μόχθο συσσώρευσε ο μετανάστης στην Αμερική πρέπει πράγματι να ανιχνεύσουμε στρατηγικές προβολής και κατοχύρωσης της νέας κοινωνικής θέσης της οικογένειάς του μέσα στην κοινότητα. Η προβολή της ευμάρειάς του αποτελούσε τον πιο ισχυρό και αδιαμφισβήτητο δείκτη της επιτυχίας του και μακροπρόθεσμα εξαργυρωνόταν με νέα οικονομικά οφέλη: την τέλεση ενός καλού γάμου, τη διεκδίκηση τοπικών αξιωμάτων, τη σύναψη οικονομικών συμφωνιών. Η ανέγερση σπιτιού και ο εξοπλισμός του αποτελούσαν λοιπόν επένδυση σε κοινωνική δύναμη η οποία δεν είχε ατομικό χαρακτήρα. Αξιοποιούσε τους οικογενειακούς δεσμούς αφού ήταν η οικογένεια αυτή η οποία συνήθως επέβλεπε τις οικοδομικές εργασίες, ενώ, ταυτόχρονα, συνέβαλλε στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων και τη διατήρηση των οικογενειακών δεσμών από απόσταση (Basch et al., 1994, σελ. 183). Το σπίτι ως καταναλωτική πρακτική μαρτυρούσε πράγματι επιδέξιες διαπραγματεύσεις των οικογενειακών σχέσεων από την πλευρά του μετανάστη: αποτελούσε ένα έξοδο το οποίο εξασφάλιζε μεγαλύτερη αυτονομία για τα μέλη τού συνήθως πολυμελούς νοικοκυριού, καθώς και εξισορρόπηση των συζυγικών σχέσεων που είχε διαταράξει η παρατεταμένη απουσία του άνδρα (Βλαχούτσικου, 1991). Η βελτίωση των συνθηκών ζωής του μετανάστη και της οικογένειάς του θα πρέπει να ιδωθεί και ως επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο, θωράκιση της υγείας, της ασφάλειας και της προόδου των μελών (De Haas, 2006, σελ. 131-132). Όπως σχολίαζε η Άνρα Θεοδωροπούλου,

*«Η βελτίωσις των συνθηκών του βίου, η οποία είναι τόσο καταφανής εις τα Τσίντζινα, δεν είναι δυνατόν παρά να επιφέρει και βελτίωσιν εις την υγιάν των κατοίκων. Η μέλλουσα γενεά θα είναι ακμαιότερα και ισχυροτέρα».*⁵⁶

Πάντως, ο οικοδομικός αυτός οργανισμός που παρατηρήθηκε στις μεταναστευτικές κοινότητες από τις αρχές του 20ού αιώνα υπήρξε οικονομικά επωφελής και για οικογένειες οι οποίες δεν συμμετείχαν οι ίδιες στη μεταναστευτική διαδικασία. Η άφιξη εργολάβων, χτιστάδων, μαραγκών και άλλων τεχνιτών από γειτονικές περιοχές (π.χ.

55. Λακεδαίμων, 13/09/1909.

56. Λακεδαίμων, 6/09/1909.

Λαγκαδιανών) ή και Ηπειρωτών κομπανιών (π.χ. Πυρσογιαννιτών) για την ανέγερση και επένδυση των πολυτελών κτισμάτων των «Αμερικάνων» σήμαινε ευρεία κυκλοφορία του χρήματος και αναζωογόνηση της τοπικής και περιφερειακής οικονομίας. Συνέβαλε, επίσης, στη διάδοση της φήμης της πλουτοφόρου Αμερικής και στην ενθάρρυνση της μεταναστευτικής εξόδου και από άλλους νομούς, όπως συνέβη με τους χριστάδες από τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας πολλοί από τους οποίους είχαν προηγουμένως δουλέψει στη Λακωνία (Παπαγεωργίου, 2016, σελ. 134-140). Οι επενδύσεις ήταν πολύ πιο μεγάλες στο Μεσοπόλεμο, όπως συνέβη στην περίπτωση του Ελληνοαμερικανού Νικόλαου Αλεξόπουλου ο οποίος κατασκεύασε στο Καπαρέλι Αρκαδίας πολυτελή οικία απασχολώντας για δύο μήνες 120 εργάτες. Αν και το έργο ήταν ιδιωτικό, ο τοπικός Τύπος το συμπεριέλαβε μαζί με το δημοτικό σχολείο και τον κοινοτικό δρόμο στις ευεργεσίες του ομογενούς προς τους συμπατριώτες του.⁵⁷

Εξίσου αυξημένη ήταν από τους δολαριούχους ιδιοκτήτες η ζήτηση σε οικοδομικά υλικά, εργαλεία, έπιπλα και σκεύη. Είναι χαρακτηριστικές οι διαφημίσεις στον τοπικό Τύπο της Λακωνίας του Μεσοπολέμου εργοστασίων ενημερωμένων πάνω στις νέες οικοδομικές τεχνικές και ύλες, συνεργαζόμενων με εξειδικευμένους τεχνίτες, οι οποίες προφανώς απευθύνονταν σε πελάτες με εκλεπτυσμένα γούστα, νέες συνήθειες, ιδιαίτερες ανάγκες και οικονομική άνεση.⁵⁸ Χάρη στα εμβάσματα τέτοιες δυνατότητες διέθεταν πλέον όχι μόνο οι αστοί των πόλεων αλλά και οι οικογένειες των μεταναστών που κατοικούσαν σε ορεινές περιοχές. Το Ξηροκάμπι Λακωνίας, για παράδειγμα, γνώρισε έναν οικοδομικό οργασμό στο Μεσοπόλεμο, ο οποίος θα πρέπει να συνδεθεί με την πολυπληθή κοινότητα παλιννοστούντων του. Μεταξύ 1928-1939 είχαν εκδοθεί 37 οικοδομικές άδειες, εκ των οποίων δέκα αφορούσαν την ανέγερση διώροφων σπιτιών, τέσσερις μονώροφων και δεκατέσσερις την κατασκευή νέων οικιών με χρήση οπλισμένου σκυροδέματος.⁵⁹ Στην Αράχωβα Λακωνίας πάντως οι παλιννοστούντες είχαν αποκτήσει και τη δική τους συνοικία. Η πρώην περιοχή «Πνιγούρα» η οποία χωριζόταν με ένα μικρό γεφύρι από τη δημόσια οδό που οδηγούσε στην υπόλοιπη κωμόπολη μετονομάστηκε από τον πρώτο οικιστή της, έναν πρώην μετανάστη, σε «Μπρούκλιν» καθώς του θύμιζε τη μεγάλη γέφυρα που συνέδεε τη Νέα Υόρκη με το ομώνυμο προάστιο της. Αραιοκατοικημένη και με καινούριες κατοικίες, οι περισσότερες των οποίων ανήκαν σε παλιννοστούντες, η συνοικία στο Μεσοπόλεμο διέθετε καταλύματα για ξένους παραθεριστές εξυπηρετώντας έτσι και την τουριστική κίνηση στην κοινότητα (Μεϊντάνης, 1950, σελ. 339).⁶⁰

57. *Τεγεατικός Αστήρ*, Β', τχ. Γ', 12^{ος}-1^{ος}/1927, σελ. 21.

58. Ενδεικτικά: *Ο Σπαρτιάτης*, 14/11/1926.

59. *Φάρις*, 49, 7^{ος}/2009, σελ. 14.

60. *Ο Σπαρτιάτης*, 31/07/1927.

2.3 Τα υλικά αγαθά των «Αμερικάνων»

Παλινοστούντες και ταξιδιώτες μετέφεραν στην ελληνική επαρχία υλικά αγαθά τα οποία ασκούσαν ιδιαίτερη γοητεία στους αγροτικούς πληθυσμούς, καθώς αντανακλούσαν την αμερικανικό κόσμο, τον πλούτο και τον μοντέρνο τρόπο ζωής. Πρωταγωνιστούσαν οι βαλίτσες και τα περίτεχνα μπαούλα (Παπανικόλας, 2000, σελ. 36), τα οποία ενσάρκωναν το πετυχημένο ταξίδι στο Νέο Κόσμο και το συμβολικό κεφάλαιο όσων είχαν μετακινηθεί (Burrell, 2008, σελ. 362). Εξέφραζαν τη νέα οικονομική δύναμή τους, τα εκλεπτυσμένα γούστα τους και την κατάκτηση του «αμερικανικού ονείρου». Η άφιξή τους συνοδεία του μετανάστη αποτελούσε, άλλωστε, μια από τις δημόσιες παραστασιακές πρακτικές της μεταναστευτικής υποκειμενικότητας, οι οποίες συνέβαλλαν στην υλική αναπαράσταση της μετανάστευσης. Τροφοδοτούσαν το φαντασιακό των χωρικών με απτές εικόνες για το πώς είναι η υλική ζωή σε μια οικονομικά ισχυρή και βιομηχανικά ανεπτυγμένη χώρα και για το πώς ζούσαν εκεί οι ξενιτεμένοι τους (Basu and Coleman, 2008· Λαλιώτου, ό.π., σελ. 252-268).

Βεβαίως, τα πρώτα αγαθά που αποστέλλονταν στα χωριά ήταν ευτελούς αξίας, συχνά μάλιστα ούτε καν αγορασμένα. Στα χωριά της Μάνης στα πρώτα δώρα περιλαμβάνονταν φτηνά μουσαμαδένια τραπεζομάντηλα και άσπρα τσουβάλια από αλεύρι, τα οποία οι μετανάστες μάζευαν από τους φούρνους και τα ζαχαροπλαστεία στα οποία δούλευαν και τα έστελναν στις γυναίκες για να τα γαζώσουν και να τα μετατρέψουν σε σεντόνια. Σε κοινωνίες με έλλειψη αγαθών τα ταπεινά αυτά δώρα μεταποιούνταν για να καλύψουν τις πολλαπλές και πιεστικές ανάγκες τους (Τσιμπιδάρος, 2001, σελ. 61). Τα ίδια τα μπαούλα των «Αμερικάνων» μετατρέπονταν στα χωριά σε σεντούκια και χώρους αποθήκευσης πολύτιμων για την οικιακή οικονομία αγαθών, ενώ τα χοντρά σκοινιά με τα οποία ήταν δεμένα λύνονταν προσεκτικά και μοιράζονταν μεταξύ των ανδρών για να αξιοποιηθούν στις αγροτικές δουλειές (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 266· Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 291).

Πριν επαναπατριστούν οι ξενιτεμένοι άνδρες συνήθιζαν να επενδύουν μέρος των οικονομιών τους σε αμερικανικά μικροεργαλεία κάθε είδους. Εντυπωσιασμένοι από την υλική ευμάρεια της αμερικανικής αγοράς οι μετανάστες αγόραζαν σιδερένια και ατσάλινα μικροαντικείμενα, τα οποία μελλοντικά θα τους βοηθούσαν στις αγροτικές και τις χρηστικές ανάγκες τους. Το καταναλωτικό ενδιαφέρον τους προσέλκυαν πέρα από τα γεωργικά εργαλεία, τα ψαλίδια, οι σουγιάδες, τα μαχαίρια, τα ξυράφια, οι κουρευτικές μηχανές αλλά και εξειδικευμένα αντικείμενα, όπως οι «δοντάγρες» για την εξαγωγή δοντιών.⁶¹ Τα εργαλεία αυτά θεωρούνταν ανώτερης ποιότητας από τα ντόπια,

61. Φάρις, 52, 7^{ος}/2010, σελ. 22. Ο Κάρλο Λέβι/Levi (ό.π., σελ. 147) είχε εντυπωσιαστεί από τα αμερικανικά εργαλεία καθημερινής χρήσης που κυκλοφορούσαν στα χωριά της Λουκτανίας στο Μεσοπόλεμο. Οι γυναίκες συνέχιζαν να γνέθουν το μαλλί σε παλιά αδράχτια, έκοβαν, όμως, την κλωστή με αστραφτερά ψαλίδια από το Πίτσμποργκ, οι αγρότες χρησιμοποιούσαν τσεκούρια από αμερικανικό ατσάλι, ενώ οι κουρείς διέθεταν τα τελειότερα ξυράφια σε όλη την Ιταλία.

ενώ η γνώση του τρόπου χρήσης και συντήρησής τους από τους μετανάστες τα καθιστούσαν ακόμα πιο ανθεκτικά και ταυτόχρονα μοναδικά (Efremkin, 2016, σελ. 7-8). Τα αμερικανικής κατασκευής οπισθογεμή και επαναληπτικά δίκανα αφθονούσαν επίσης στις μεταναστευτικές κοινότητες και, μολονότι επρόκειτο για φθηνά μοντέλα μαζικής παραγωγής, θεωρούνταν πολύτιμα από τους ντόπιους (Μείντάνης, 1950, σελ. 374).⁶²

Σταδιακά τα αγαθά που μετέφεραν οι παλινοστούντες και οι ταξιδιώτες μετά από αρκετά χρόνια διαμονής στην Αμερική γίνονταν πιο εκλεπτυσμένα. Περιλάμβαναν καταναλωτικά αντικείμενα μεγαλύτερης αξίας, τα οποία μέχρι τότε μπορούσε κάποιος να συναντήσει στα αστικά σπίτια γιατρών και εμπόρων. Επρόκειτο για προϊόντα που σηματοδοτούσαν την τεχνολογική πρόοδο με την οποία οι μετανάστες έδειχναν εξοικειωμένοι και που υπενθύμιζαν ότι οι συνήθειες και η καθημερινότητά τους στην Αμερική είχαν αλλάξει σε σχέση με τη ζωή των ντόπιων (Abbott, 1909, σελ. 381· Salih, 2002, σελ. 58). Η δωρεά τους σε οικείους συνέσφιγγε τη σχέση μαζί τους και επιβεβαίωνε την αντοχή των δεσμών τους, υποδηλώνοντας, όμως ταυτόχρονα, και την πολιτισμική απόσταση που τους χώριζε (Basu and Coleman, 2008, σελ. 326). Στα αγαθά αυτά περιλαμβάνονταν φωνογράφοι, γραμμόφωνα και δίσκοι, μουσικά όργανα, όπως μαντολίνα και φουσαρμόνικες, ρολόγια τοίχου γνωστών αμερικανικών εταιριών, μηχανές Σίνγκερ και γραφομηχανές. Οικογένειες Ελληνοαμερικανών οι οποίες επαναπατρίζονταν μετέφεραν και την αμερικανική οικοσκευή τους (Marshall, *ό.π.*, σελ. 184), ενώ στα είδη προικός που αποστέλλονταν περιλαμβάνονταν συχνά λινά σεντόνια και αμερικανικές χοντρές κουβέρτες (Γκατζογιάννης, *ό.π.*, σελ. 157). Άνδρες παλινοστούντες περιορίζονταν στη μεταφορά μεμονωμένων αντικειμένων μεταξύ των οποίων μπορούσε κάποιος να βρει σομιέδες κρεβατιών,⁶³ καρέκλες, καθώς και πρωτοποριακά για την ελληνική επαρχία είδη, όπως αμερικανικές μπανιέρες (Μίλλερ/Miller, 1974, σελ. 28). Μαζί τους έπαιρναν, επίσης, κομμάτια από τον εξοπλισμό των διαλυμένων επιχειρήσεών τους, καθώς και δώρα για τις κοινοτικές ανάγκες. Χάρη στους απόδημους οικογένειες ορεινών κοινοτήτων διέθεταν στο Μεσοπόλεμο φωτογραφικές μηχανές και ραδιόφωνα.⁶⁴ Ελληνοαμερικανοί ταξιδιώτες στα τέλη του Μεσοπολέμου μετέφεραν, επίσης, ποδήλατα, κινηματογραφικές μηχανές και μπομπίνες σε μια προσπάθεια αποτύπωσης εικόνων από το υπερωκεάνιο ταξίδι, τη γενέτειρα και τους ανθρώπους της (Δούνια, *ό.π.*, σελ. 276-281.) Εξειδικευμένα ανδρικά ρούχα όπως τα αδιάβροχα και οι μπότες γίνονταν περιζήτητα από τους συγγενείς, οι οποίοι περήφανοι για την κατοχή τους φρόντιζαν να τα φορούν ακόμα και όταν οι καιρικές συνθήκες δεν δικαιολογούσαν τη χρήση τους (Marshall, *ό.π.*, σελ. 68-69, 84-85). Αλλά και τα παιδιά των αγροτικών οικογενειών αποκτούσαν άφθονη γραφική ύλη και βιομηχανοποιημένα παιχνίδια, τα οποία έως τότε προμηθεύονταν από την Ευρώπη μόνο οι αστοί (Γκατζογιάννης, *ό.π.*, σελ. 293).

62. *Οινούντιος*, 2, 2^ο/1927, σελ. 12.

63. *Νεολόγος Πατρών*, 28/12/1931.

64. *Φάρις*, 62, 7^ο/2015, σελ. 15.

Οι μετανάστες μετέφεραν γενικά πράγματα τα οποία τροφοδοτούσαν το συλλογικό φαντασιακό με εικόνες της «αυθεντικής» Αμερικής, της προόδου και της μοντερνικότητας. Τα προϊόντα αυτά αποτελούσαν τμήμα του λόγου περί ιεραρχίας μεταξύ τόπων, επιβεβαίωναν τη «διάκριση» των κατόχων τους και μαρτυρούσαν τον τρόπο με τον οποίο αυτοί οικειοποιούνταν και διαπραγματεύονταν σύμβολα του εκσυγχρονισμού (Gardner, 1993, σελ. 11-13). Οι μετανάστες επέλεγαν αντικείμενα τα οποία προκαλούσαν την εντύπωση και το θαυμασμό σε ανθρώπους αγροτικών περιοχών, οι οποίοι εισάγονταν βιαίως στον εμπορευματοποιημένο κόσμο. Οι αντιλήψεις των μεταναστών και των ντόπιων για το σύγχρονο και το αισθητικά ωραίο οπωσδήποτε διέφεραν από τις αισθητικές προτιμήσεις και κρίσεις των κατοίκων μιας αμερικανικής μεγαλούπολης ή ενός ελληνικού αστικού κέντρου (Salih, 2002, σελ. 59).

Τα τεχνολογικά αγαθά ήταν φυσικά αυτά τα οποία κατεξοχήν κινούσαν την περιέργεια και έτρεφαν τη φαντασία ανθρώπων οι οποίοι αδυνατούσαν να συλλάβουν και να κατανοήσουν τον τρόπο λειτουργίας τους. «Του Σατανά και καινά δαιμόνια» θεωρούσε ο παππούς του Κλείτου Κύρου τη μοτοσικλέτα, τα κιάλια και τη φωτογραφική μηχανή που έφερε από την Αμερική ο γιος του (Κύρου, 2001, σελ. 27). Ο φωνογράφος που δώρισε ένας μετανάστης στη Γαράντζα Μεσσηνίας δημιούργησε ακόμα μεγαλύτερη εντύπωση στα παιδιά αφότου άκουσαν από ένα συγχωριανό τους ότι «[εκεί] μέσα είναι ένας κοκκαλένιος άνθρωπος που τραγουδάει» (Μπρεδήμας, 2003, σελ. 150). Ομοίως, στην Κρεμαστή Λακωνίας το χωριό σχολίαζε ειρωνικά το πόσο θα επιβάρυνε οικονομικά τον κάτοχο του πρώτου «αμερικανικού» ραδιοφώνου η συντήρηση «εκείνου που είναι κλεισμένος μέσα στο κουτί και μιλάει όλη μέρα» (Δούνια, ό.π., σελ. 79). Πίσω από τις ανεκδοτολογικές αυτές ιστορίες κρύβεται η δυσκολία των απομονωμένων κοινοτήτων και των αμόρφωτων ανθρώπων να εξοικειωθούν με την τεχνολογία την οποία επιχειρούσαν να τους γνωρίσουν οι απόδημοι συμπατριώτες τους.

Τα περισσότερα από αυτά τα βιομηχανικά αγαθά μεταφέρονταν όχι μόνο για χρήση αλλά και για επίδειξη (Salih, ό.π., σελ. 57). Τα αμερικανικά ρολόγια, για παράδειγμα, στόλιζαν τα χέρια και τα γιλέκα των μεταναστών σε χωριά στα οποία κανένας δεν ενδιαφερόταν να μάθει την ώρα. Πένες, οι οποίες είχαν από καιρό σταματήσει να λειτουργούν, διατηρούνταν σε εμφανές σημείο του κοστουμιού για να υποδηλώσουν το βελτιωμένο μορφωτικό επίπεδο των κατόχων τους, ενώ γυαλιά οράσεως φοριούνταν επιδεικτικά για να πείσουν για τη συνήθεια της ανάγνωσης της εφημερίδας. Πολλά αγαθά πάλι, όπως οι αμερικανικές ηλεκτρικές συσκευές, αχρηστεύονταν καθώς οι αγροτικές υποδομές δεν επέτρεπαν τη λειτουργία τους ή οι ντόπιοι στους οποίους αυτές δωρίζονταν αγνοούσαν τον τρόπο χρήσης τους. Φυλάσσονταν, ωστόσο, σε περίοπτη θέση καθώς η συμβολική τους αξία ως στοιχείου μοντερνικότητας δεν ακυρωνόταν.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η πολιτισμική βιογραφία των αμερικανικών αγαθών, αφού τα αντικείμενα, όπως ακριβώς και οι άνθρωποι, ακολουθούν ιδιαίτερες διαδρομές, νοηματοδοτούνται και αξιοδοτούνται μέσα από συγκεκριμένες πολιτικές γνώσης και χρήσης.

Όπως αναφέρει ο Appadurai (1986, σελ. 5), «τα πράγματα δεν έχουν άλλο νόημα εκτός από εκείνο που τους προσδίδουν οι ανθρώπινες συναλλαγές, οι συμβολισμοί και τα κίνητρα». Τα ξένα αντικείμενα δηλαδή δεν υιοθετούνται απλώς από μια τοπική κοινότητα αλλά επαναπροσδιορίζονται πολιτισμικά και μετασχηματίζονται, έστω εν μέρει, σε συμφωνία με τις τοπικές πολιτισμικές αξίες και πραγματικότητες. Ότι συγκροτεί τον «κόσμο του μετανάστη» δεν μεταφέρεται απλώς στην πατρίδα του, αλλά «μεταφράζεται», επανερμηνεύεται (Basu and Coleman, 2008· Koritoff, 1986, σελ. 64-91· Salih, 2002, σελ. 56).

Πολλά αμερικανικά τεχνολογικά αντικείμενα καταναλώνονταν πράγματι ως σύμβολα της μοντερνικότητας συνδέοντας τοπικές συνήθειες με την κυρίαρχη αμερικανική κουλτούρα (Philibert and Jourdan, 1996, σελ. 55-73). Αποκτούσαν συχνά ευφάνταστες νέες χρήσεις προκειμένου να δικαιολογήσουν την παρουσία τους σε κάποιο μέρος. Σε χωριό της Ευρυτανίας μια αμερικανική ταμειακή μηχανή, απομεινάρι της διαλυμένης επιχείρησης ενός μετανάστη, τοποθετήθηκε στην τοπική εκκλησία για να λειτουργήσει ως παγκάρι. Γρήγορα όμως εγκαταλείφθηκε, προς απογοήτευση του δωρητή, καθώς ο θόρυβος που παρήγε δεν ταίριαζε με την ιερότητα του χώρου (Μαυρίκου, 2005, σελ. 199). Σε άλλες περιπτώσεις, βιομηχανικά αγαθά μαζικής παραγωγής, φθηνής συνήθως ποιότητας, ευτελούς αξίας και χαμηλής αισθητικής καθίσταντο μοναδικά, ξεχωριστά και πολύτιμα. Έβγαιναν από τη σφαίρα του εμπορεύματος, φορτιζόνταν με την προσωπική και κοινωνική εμπειρία του μετανάστη και μετατρέπονταν σε «έργα τέχνης» (Gell, 1986, σελ. 111-115· Salih, 2002, σελ. 58). Το «φτερό ξεσκονίσματος» που απέστειλε ένας Ελληνοαμερικανός σε χωριό της Ηπείρου τοποθετήθηκε στο ανθοδοχείο στην καλή κάμαρα του σπιτιού, «σαν μπουκέτο με λουλούδια που δεν μαραινόταν», λειτουργώντας ως έμβλημα της μεταναστευτικής ιστορίας του σπιτιού (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 267). Ομοίως, το κιβώτιο με τα αμερικανικά δώρα εντάχθηκε από τον «Αμερικάνο φωτογράφο των Φιλιατρών» στο σκηνοθετημένο διάκοσμο για τη φωτογράφιση της οικογένειάς του και την αφήγηση της προσωπικής του διαδρομής στην Αμερική (Ριβέλλης, 2006, σελ. 19). Αμερικανικά κέρματα προστίθενταν στα γυναικεία επιστήθια κοσμήματα για να υπενθυμίζουν στις εκδηλώσεις της κοινότητας τον «αμερικανικό» πλούτο των κατόχων τους (Λιάμπη κ.ά., 2016, σελ. 420). Τα στοιχεία που καθιστούσαν «πολυτελή» κοινότοπα βιομηχανικά αγαθά ήταν η σπανιότητά τους στις αγροτικές κοινότητες, η δυσκολία της απόκτησής τους, τα μηνύματα που απέστελναν και, φυσικά, η γνώση του τρόπου λειτουργίας και κατανάλωσής τους μόνο από τον μετανάστη κάτοχό τους.

Στις βαλίτσες και στα δέματα των «Αμερικάνων» βρίσκονταν συχνά παλιά φύλλα της *Ατλαντίδας* και φθηνά εικονογραφημένα βιβλία στην αγγλική γλώσσα, τα οποία θα διατηρούνταν για χρόνια σε περίοπτη θέση στα σπίτια και θα επιδεικνύονταν στους ξένους ως τεκμήρια των νέων πολιτισμικών εμπειριών και των πνευματικών ενδιαφερόντων που είχαν αποκτήσει οι οικογένειες με διασυνδέσεις στην Αμερική. Το ενδιαφέρον των μεταναστών για τα μορφωτικά αγαθά ήταν έντονο από την αρχή της μετανάστευσης. Σε κοινωνίες με περιορισμένες πνευματικές διεξόδους οι εκδόσεις αυτές συμβόλιζαν

το άνοιγμα των κατόχων τους στη γνώση και στον «πολιτισμένο» δυτικό κόσμο. Ο Αμερικανός κλασικός φιλόλογος Basil Lanneau Gildersleeve εντόπισε τέτοια μεταναστευτικά ντοκουμέντα κατά την περιήγησή του στη Λακωνία στα τέλη του 19ου αιώνα. Ο οδηγός για διαλόγους στα αγγλικά και το κακοτυπωμένο άλμπουμ της Columbian Exposition, τα οποία με περηφάνια τού παρουσίασαν δύο Σπαρτιάτες, μπορεί να μην συγκίνησαν τον ίδιο, όμως για τους κατόχους τους λειτουργούσαν ως πειστήρια του πολιτισμικού κεφαλαίου τους (Ματάλας, 2006, σελ. 60-61).⁶⁵ Στο Μεσοπόλεμο οι βιβλιοεπιλογές των Ελληνοαμερικανών έγιναν πιο στοχευμένες σε μια προσπάθεια να στηρίξουν τα επαγγελματικά σχέδιά τους στην Ελλάδα ή τη μόρφωση των παιδιών τους. Η δημιουργία οικογενειακής βιβλιοθήκης στην Αμερική ή την πατρίδα ενθαρρυνόταν διαφημιστικά και από τις μεγάλες ομογενειακές εφημερίδες, οι οποίες διατηρούσαν εκδοτικό τμήμα. Χάρη στις δωρεές κάποιου απόδημου αγγλικά λεξικά, βιβλία αμερικανικής ιστορίας και ελληνικά κλασικά έργα των οικονομικών εκδόσεων της *Ατλαντίδας* και του *Εθνικού Κήρυκα* κοσμούσαν τα σπίτια και τα σχολεία στις κοινότητες καταγωγής υποδηλώνοντας τα πολλαπλά μορφωτικά ερεθίσματα και τους αμερικανικούς δεσμούς των κατόχων τους.

Η περίοπτη δαπάνη και η συσσώρευση αγαθών σε κοινωνίες στις οποίες μέχρι τότε καταναλωνόταν κυρίως ό,τι ήταν αναγκαίο για τη συντήρησή τους ταυτίστηκε γρήγορα με την επιτυχία και την ευποληψία. Η κατανάλωση ήταν αυτή που σηματοδοτούσε στην κοινότητα καταγωγής τη χρηματική επιτυχία και την κοινωνική άνοδο του μετανάστη και εξασφάλιζε την εκτίμηση ή και το φθόνο των συμπατριωτών του. Στις δαπάνες γοήτρου εντασσόταν κατεξοχήν η ενδυμασία, καθώς ήταν άμεσα εκτεθειμένη στο δημόσιο βλέμμα και παρείχε ενδείξεις για την εισοδηματική κατάσταση του κατόχου της. Η σπανιότητα των βιομηχανικών ρούχων στο αγροτικό περιβάλλον, η ποσότητα, η ποικιλία και ο τρόπος επίδειξης τους προσέφεραν ενδείξεις κοινωνικής αξίας και ευπρέπειας. Τα κριτήρια της επιλογής τους δεν ήταν πάντα η πρακτικότητα αλλά τις περισσότερες φορές η αναζήτηση του κύρους. Ο μετανάστης μιμούμενος αστικές πρακτικές και τρόπους συμπεριφοράς προσπαθούσε να πείσει για την εξοικείωσή του με την κομψότητα και να καταδείξει τη δυνατότητά του να απολαμβάνει τη σχόλη.⁶⁶ Η επιλογή δηλαδή αστικών ενδυμάτων και πλήθους αξεσουάρ απέστειλε το μήνυμα ότι ο ίδιος απείχε πλέον από εργασίες χειρωνακτικές, είχε μεταπηδήσει σε εμπορικές δραστηριότητες και είχε ανέλθει κοινωνικά (Βέμπλεν/Veblen, 1982, σελ. 168-185).

65. Τέσσερις δεκαετίες αργότερα σε ένα καφενείο έξω από το Ηράκλειο ένας πρώην μετανάστης προσπαθούσε να κερδίσει την προσοχή του Χένρυ Μίλλερ/Miller (1974, σελ. 114-115) με ένα φθαρμένο αμερικανικό ημερολόγιο για αγρότες. Αντίθετα με το συγγραφέα, οι υπόλοιποι θαμώνες φάνηκαν να εντυπωσιάζονται από τις διαφημίσεις των αγροτικών μηχανημάτων που περιείχε.

66. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν ξεκινούσαν το μεταναστευτικό ταξίδι οι χωρικοί αισθάνονταν άβολα στο κοστούμι και το έσκιζαν μέχρι να φτάσουν στο λιμάνι αναχώρησης, ενώ άλλοι χρειάζονταν τη βοήθεια του εμπόρου για να μάθουν να βάζουν κάλτσες (Μπρεδήμας, 2007, σελ. 275).

Τα αντικείμενα με τα οποία οι μετανάστες προσπαθούσαν να επιδείξουν δημοσίως την «προκοπή» και τον εξαστισμό τους ήταν τα χρυσά δακτυλίδια, οι ασημένιες ταμπκιέρες, οι επίχρσοι αναπτήρες και οι καρφίτσες. Αυτόματοι στυλογράφοι και φυσικά το ρολόι τσέπης με την αλυσίδα στόλιζαν την εξώτση του σακακιού ως τεκμήριο του «εκπολιτισμού» τους (Fairchild, ό.π., σελ. 231).⁶⁷ Τα αμερικανικά ρολόγια ήταν τα πιο συνηθισμένα δώρα, τα οποία αγοράζονταν σε ποσότητες και ποικιλίες για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας και μεταφέρονταν σε απίστευτες κρυψώνες προκειμένου οι μετανάστες να μην πληρώσουν δασμούς στα τελωνεία (Βαλτινός, 2007, σελ. 122). Με την ευκαιρία αρραβώνων και γάμων, οι μετανάστες δεν παρέλειπαν να δωρίζουν στις γυναίκες της οικογένειας επιχρυσωμένα κοσμήματα, τα οποία συνηθίζονταν στην Αμερική. Οι μετανάστες μετασχημάτιζαν τα γούστα των γυναικών, μεταφέροντας τελικά όχι μόνο αντικείμενα αλλά και νέες αισθητικές τάσεις, όπως καταδεικνύει η επιστολή του Γιώργου Πιπέρου στην αδελφή του:

*«Είδον και την (miss anastasia Piperou) να μου γράφει σε κάθε επιστολή διά σκουλαρίκια πέστης τίποτε άλλο αν θέλλη να της στήλω διότι αυτό που θέλλει δεν δύναμαι να εύρω της ώρεξής της διότι δεν τασηνιθούνε τα κοράσια εδώ εάν θέλλη κανα γυνεκίον ορωλόγιον ή κανα βραχιόλη».*⁶⁸

Οι «αμερικανικές» βαλίτσες ήταν φυσικά γεμάτες από ανδρικά «ευρωπαϊκά» ρούχα, αγορασμένα όχι απαραίτητα στην Αμερική αλλά και στα μεσογειακά λιμάνια στα οποία στάθμευαν τα υπερωκεάνια. Οι πρώτες αγορές τους περιορίζονταν σε βασικά ρούχα και σε υλικά με τα οποία ήταν συνηθισμένοι οι αγροτικοί πληθυσμοί: βαμβακερά εσώρουχα, πουκάμισα, κάποιο κοστούμι και ένα ζευγάρι παπούτσια (Βαλτινός, 2007, σελ. 118). Οι μεταγενέστερες επιλογές τους γίνονταν βέβαια πιο καταναλωτικές, επηρεασμένες από τη ζωή στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις. Περιλάμβαναν προϊόντα δηλωτικά της νέας κοινωνικής θέσης τους και της δυτικής ευμάρειας την οποία οι ίδιοι είχαν γνωρίσει: περισσότερα κοστούμια, πολύχρωμα πουκάμισα, γραβάτες και παπιγιόν, μεταξωτές κάλτσες, κολάρα, ρεπούμπλικες, λουστρίνια. Η ποικιλία, τα χρώματα, η ποιότητα και η ποσότητα των ενδυμάτων που έφεραν, προϊόντα συσσωρευμένα καθ' όλη τη διάρκεια της διαμονής τους στην Αμερική, έρχονταν σε αντίθεση με την ενδυματολογική και χρωματική λιτότητα των ντόπιων. Υφάσματα του εμπορίου, τα οποία προορίζονταν για την κάλυψη κατεξοχήν των γυναικείων αναγκών, περιλάμβαναν συχνά υλικά δυσεύρετα στις αγροτικές κοινότητες, όπως το μετάξι, η μουσελίνα, η δαντέλα. Τα τελευταία όταν δεν μεταπωλούνταν από τους ντόπιους για την εξασφάλιση βασικών αγαθών, χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή ρούχων ειδικών περιστάσεων, όπως νυφικών (Δούνια, ό.π., σελ. 177-178· Παπανικόλα, ό.π., σελ. 146). Σε κοινωνίες όπου τα ενδύματα μέχρι

67. Φάρις, 63, 12^{ος}/2015, σελ. 21.

68. Γεώργιος Πιπέρος προς Αλέξανδρο Πιπέρο, Νέα Υόρκη 28/02/1909, ΥΦ. 4.1, Αρχείο Χρόνη.

τότε ήταν κυρίως χειροποίητα, η εισαγωγή έτοιμων ρούχων και υφασμάτων, τα οποία θεωρούνταν δαπανηρότατα και πολυτελέστατα, άλλαζε σταδιακά τις αντιλήψεις και τα τοπικά γούστα. Εξοικείωνε τους κατοίκους με τα ρούχα των πόλεων, αύξανε τις ανάγκες τους και τους ωθούσε στη σταδιακή αλλαγή των καταναλωτικών τους συνηθειών. Παράλληλα διαμόρφωνε νέες τάσεις στην κατασκευή τους, αλλάζοντας τις τεχνικές και τα σχέδια που μέχρι τότε ακολουθούσαν οι τοπικοί ράφτες και υποδηματοποιοί.⁶⁹

Οι μαρτυρίες για τον τρόπο ντυσίματος των πρώτων παλιννοστούντων συνηγορούν υπέρ ενός ενδυματολογικού συγκρητισμού. Το «αμερικανικό γούστο», ένας ιδιαίτερος αισθητικός τρόπος των μεταναστών, ο οποίος είχε διαμορφωθεί μέσα από τις εμπειρίες της μετανάστευσης στην Αμερική και της μετεγκατάστασης στην πατρίδα, χρησίμευε ως ένα αισθητικό και κοινωνικό μέσο για την οικοδόμηση μιας συλλογικής ταυτότητας (Savaş, 2014). Συνδυάζοντας τον ισχυρό συμβολισμό του έτοιμου δυτικού ενδύματος με κομμάτια τοπικής ενδυμασίας επιχειρούσαν να ισχυροποιήσουν τη θέση τους μέσα στην κοινότητα επιδεικνύοντας, αφενός, τον πλούτο και τον εκσυγχρονισμό τους, αφετέρου, υπενθυμίζοντας την εντοπιότητά τους. Οι μετανάστες προέβαλλαν την ατομική επιτυχία τους μέσα από ρούχα και αξεσουάρ, τα οποία, όπως είναι λογικό, φορούσαν κατεξοχήν στο καφενείο, ενώ διατηρούσαν τα τοπικά ενδύματα για τις αγροτικές δραστηριότητές τους. Η εμφάνιση ενός παλιννοστούντος χωρικού έξω από την Τρίπολη με «βλαχόκαλτσα» στις αρχές της δεκαετίας του 1910 παραξένευσε δύο συνεργάτες του καθηγητή Ανδρεάδη. Ο πρώην μετανάστης ο οποίος τους μίλησε στα αγγλικά, φαινόταν να έχει πλήρως συμμορφωθεί στον παραδοσιακό τρόπο ζωής και να έχει εγκαταλείψει αμερικανικές συνήθειες όπως το κοστούμι (Μελάς και Μελάς, ό.π., σελ. 49-50). Η μακρά διαβίωση στην Αμερική και η εγκατάσταση των παλιννοστούντων στις πόλεις οπωσδήποτε προσέφεραν περισσότερες ευκαιρίες χρήσης των δυτικών ενδυμάτων. Στις αλλαγές της εξωτερικής εμφάνισής τους στο Μεσοπόλεμο συμπεριλαμβάνονταν το ξυρισμένο μουστάκι, το κάπνισμα πίπας και η επιμελημένη κόμμωση (Κύρου, 2001, σελ. 28-29· Saloutos, 1956, σελ. 64).⁷⁰ Τα αστικά αισθητικά πρότυπα διαχέονταν στην ελληνική επαρχία και μέσω των συζύγων τους. Προσαρμοσμένες οι περισσότερες στις δυτικές αισθητικές επιταγές είχαν τα μαλλιά τους κομμένα σε στυλ τσάρλεστον, έφεραν μακιγιάζ, φορούσαν τακούνια, κοσμήματα, αξεσουάρ, πολύχρωμα φουστάνια και γούνες (Δούνια, ό.π., σελ. 165).

Αγνοώντας πολύ συχνά τη χρησιμότητα και τη λειτουργικότητα των εξωτικών ενδυμάτων και των αξεσουάρ που κατέφθαναν από την Αμερική με τα μπαούλα οι ντόπιοι προχωρούσαν σε νέες πρωτότυπες χρήσεις, κάποιες φορές πετυχημένες. Οι πολύχρωμες

69. Το ιταλικό καλοκαιρινό κοστούμι που φορούσε ο Κορδοπάτης, αγορασμένο στο λιμάνι της Νεάπολης, στο ταξίδι της επιστροφής από την Αμερική, τράβηξε την προσοχή ενός ράφτη της Πάτρας. Ο καταστηματάρχης τον κέρασε καφέ στο μαγαζί του προκειμένου να μελετήσει προσεκτικά τη ραφή και να αντιγράψει το σχέδιό του (Βαλτινός, 2007, σελ. 124).

70. *Ατλαντίς*, 20/09/1928.

και ακριβές γραβάτες που προορίζονταν να φορεθούν από τον ίδιο τον «Αμερικάνο» όταν θα επέστρεφε στο χωριό, στόλισαν τελικά τη μέση των ανήλικων κοριτσιών του. Θεωρώντας τα παρδαλά αυτά μεταξωτά πανιά ως καινούριες ζώνες της μόδας, οι λεπτοκαμωμένες κόρες του φρόντισαν να τις επιδείξουν με καμάρι πάνω από τα φορέματά τους προκαλώντας τη ζήλεια των συνομηλίκων τους. Τα ψηλοτάκουνα γυναικεία παπούτσια από κροκόδειλο δεν είχαν ωστόσο την ίδια ανταπόκριση. «Δυσκολοφόρετα σαν ξυλοπόδαρα», αχρηστεύτηκαν στη σκληροτράχηλη βουνοπλαγιά του ηπειρώτικου χωριού αμέσως μόλις πρωτοφορέθηκαν (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 266-267).

Η περίοπτη σπατάλη των μεταναστών, έτσι όπως εκφράστηκε στα υλικά αγαθά που έφεραν από την Αμερική, έθετε νέους κανόνες, χρηματικούς, στο τοπικό γούστο και την ευπρέπεια. Επηρέαζε, δηλαδή, τις λαϊκές αισθητικές αντιλήψεις επιτρέποντας την κυριαρχία της «χρηματικής ομορφιάς» (Βέμπλεν/Veblen, ό.π., σελ. 124-167). Η τάση, για παράδειγμα των μεταναστών να τοποθετούν χρυσά δόντια, μια κατεξοχήν γοητροφόρα πρακτική της εποχής, η οποία έγινε «σήμα κατατεθέν» όσων επέστρεφαν από την Αμερική, οπωσδήποτε ξεπερνούσε την ανάγκη της ιατρικής φροντίδας των δοντιών τους. Η δαπανηρότητα του υλικού, η οποία αποτελούσε αδιαμφισβήτητο τεκμήριο της οικονομικής άνεσής τους, κατέληγε να ταυτίζεται με την ομορφιά και να προσφέρει αισθητική ευχαρίστηση. Οι χρυσές γέφυρες και τα σφραγίσματα με τα οποία φορτωνόταν το στόμα τους, αντικαθιστώντας συχνά ακόμα και υγιή δόντια, μετατρέπονταν σε στοιχεία καλλωπισμού, προκαλούσαν το θαυμασμό των ντόπιων και ενθάρρυναν τη μίμηση.⁷¹ Το πλήθος των διαφημίσεων των «αμερικανικών οδοντιατρείων» στο Μεσοπόλεμο καταδεικνύει ότι η αμερικανική μόδα της τοποθέτησης χρυσών δοντιών υιοθετήθηκε μέσω των μεταναστών πολύ πιο γρήγορα από την ελληνική κοινωνία. Μάλιστα οδοντίατροι οι οποίοι παλαιότερα μετέβαιναν σε ευρωπαϊκές πρωτεύουσες για σπουδές ή μετεκπαίδευση άλλαζαν πλέον προορισμό προκειμένου να εξασκηθούν στις αμερικανικές τεχνικές και να ανταποκριθούν στην υψηλή ζήτηση. Στους νέους πελάτες συμπεριλαμβάνονταν και παλιννοστούντες, οι οποίοι έβρισκαν πιο φθηνές τις οδοντιατρικές υπηρεσίες στην Ελλάδα και, φυσικά, όλο και περισσότερο ντόπιοι, οι οποίοι προσπαθούσαν να τους μιμηθούν.

Οι καταναλωτικές πρακτικές των «Αμερικάνων» λειτουργούσαν ως γέφυρες επικοινωνίας, ανταλλαγής και συσχέτισης με τους συγχωριανούς τους που είχαν μείνει πίσω αλλά και με όσους είχαν μοιραστεί εξίσου τη μεταναστευτική εμπειρία. Τα «αμερικανικά» αγαθά «μιλούσαν» στην κοινότητα για την ατομική και κοινωνική ταυτότητα των κατόχων τους, μετέδιδαν πληροφορίες για τις στάσεις και προτιμήσεις τους, επιτρέποντας έτσι την κοινωνική εμπλοκή των κατόχων τους (Douglas & Isherwood, 1996). Η ποικιλία των αντικειμένων αυτών, ο τρόπος συσσώρευσης και έκθεσης/χρήσης τους στην καθημερινότητα αντανάκλασε μια προσωπική «αισθητική», μια «κοσμολογία»

71. Για την αστή Αύρα Θεοδωροπούλου η συγκεκριμένη αισθητική αποτελούσε ένδειξη νεοπλουτισμού των μεταναστών. *Λακεδαιμών*, 13/09/1909.

βάσει του οποίου οι μετανάστες αποτιμούσαν, ερμήνευαν την προσωπική τους διαδρομή, συγκροτούσαν την υποκειμενικότητά τους, διαμόρφωναν τις σχέσεις τους και διήγαν την καθημερινή τους ζωή (Miller, 2008).

3. Νέες πολιτισμικές πρακτικές

3.1 Υγεία και υγιεινή

Η Αμερική ταυτίστηκε από νωρίς στη συνείδηση των Ευρωπαίων όχι μόνο με τη χώρα των δολαρίων αλλά και με πηγή επάρατων ασθενειών (Wyman, ό.π., σελ. 83-88). Στην περίπτωση των Ελλήνων μεταναστών, η φθορά της υγείας τους και κυρίως η ανάπτυξη της φθίσεως η οποία συνδεόταν με τις κακές συνθήκες υγιεινής, διατροφής και εργασίας στο νέο περιβάλλον αποτέλεσε το βασικότερο επιχείρημα των πολέμιων του φαινομένου (Δένδιας, 1919, σελ. 90· Κανούτας και Σαββαΐδης, 1909, σελ. 10· Κρίκος, 1915, σελ. 98-99· Λυκούδης, 1903, σελ. 60· Ρέπουλης, 1912, σελ. 90-98). Αν και ήταν κοινώς αποδεκτό ότι η φυματίωση αποτελούσε πρόβλημα υπαρκτό στην Ελλάδα και πριν την κορύφωση της μετανάστευσης, η προσβολή των μεταναστών ενέπνεε πρόσθετες ανησυχίες (Γεωργακόπουλος και Παπαχελάς, 1917, σελ. 22). Η ιδιαιτερότητα αυτής της ομάδας των ασθενών έγκειτο στο μέγεθός της, το οποίο έδειχνε αυξητικό όσο κορυφωνόταν η μεταναστευτική έξοδος, στην εμφάνισή της σε περιοχές ορεινές και σε στρώματα του πληθυσμού θεωρούμενα μέχρι τότε υγιή, καθώς και στην απειλή που συνιστούσε για τις αγροτικές κοινότητες μέσω της παλιννόστησης και του συγχρωτισμού με τους υπόλοιπους κατοίκους. Τα ζητήματα αυτά είχαν απασχολήσει από νωρίς τους επιστήμονες, οι οποίοι πρότειναν την ίδρυση φθισιατρείων σε μεταναστευτικούς νομούς με υψηλό αριθμό κρουσμάτων. Ενδεικτικά, στο πρώτο ιατρικό συνέδριο του 1901 ανακοινωνόταν ότι στις επαρχίες Λακεδαιμόνος και Επιδάουρου Λιμηράς σε σύνολο 161 φυματικών, οι 90 ήταν παλιννοστούντες. Ειδικά στους δήμους Πελλάνης, Οινούντος και Θεραπνών στους οποίους δεκαπέντε χρόνια πριν η ασθένεια θεωρούνταν άγνωστη, οι νοσούντες μετανάστες ήταν 47 σε σύνολο 69 ασθενών. Η εξάπλωση της νόσου φαινόταν και από τον αριθμό των θανόντων την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, ο οποίος ανερχόταν στους 342, εκ των οποίων οι 158 ήταν μετανάστες (Ζερβέας, 1903, σελ. 21-22). Η έλλειψη πάντως συγκριτικών στατιστικών στοιχείων από άλλους νομούς εμπόδιζε την αποτύπωση της ακριβούς έκτασης και εξέλιξης του προβλήματος μέσα στο χρόνο.

Πρόχειρες και γενικόλογες ήταν και οι εκτιμήσεις των θεραπευτηρίων της Αθήνας για τον αριθμό των μεταναστών που είχαν περιθάλψει μέχρι τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 92-98). Φαίνεται, ωστόσο, ότι το πρόβλημα υπήρχε και ήταν έντονο στις παλιννοστήσεις των πρώτων κυμάτων μεταναστών, οι οποίοι είχαν ζήσει σε πιο σκληρές συνθήκες και διακρίνονταν από μια απειρία ως προς τη διαίτα και τη διαβίωσή τους στο αμερικανικό περιβάλλον. Το υψηλό ωστόσο ποσοστό

νόησης των πρώτων μεταναστών θα πρέπει να θορύβησε εκείνους που ακολούθησαν ωθώντας τους να επιδείξουν μεγαλύτερη μέριμνα για την υγεία τους. Σε αυτή την εκτίμηση προέβαινε ερευνητής για την περιοχή του Αγρινίου από την οποία οι αναχωρήσεις για την Αμερική πραγματοποιήθηκαν σε υστερότερη φάση:

«[Ο] αριθμός των εκ της επαρχίας μας προσβαλλομένων είναι ελάχιστος· τούτο αποδοτέον είτε εις την εγκράτειαν και αποφυγήν εκ πολλών επικρατούσών εν τη αλλοδαπή κακών έξεων, είτε εις τον ως προς την διαίταν παραδειγματισμόν αυτών εκ των παθημάτων των άλλων, κάπως καλύτερον αυτών διαιτωμένων»

(Παπαγιάννης, 1917, σελ. 121).

Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι οι περισσότεροι συμφοιτητές του οι οποίοι εκπόνθησαν έρυνες τη δεκαετία του 1910, προσπερνούσαν το συγκεκριμένο ερώτημα είτε επιβεβαιώνοντας στερεοτυπικά και χωρίς επεξηγήσεις την ύπαρξη του προβλήματος στις επαρχίες τους είτε δηλώνοντας την περιορισμένη έκτασή του (Μάνος, 1917, σελ. 346· Τσαούσης, 1917, σελ. 192-193). Αρκετά νηφάλια, αντίθετα, ο ερευνητής της Ζακύνθου παρατηρούσε ότι η μετανάστευση δεν είχε θέσει σε ιδιαίτερο κίνδυνο την υγεία των κατοίκων, αφού οι συνθήκες διαβίωσης των αποδήμων δεν ήταν χειρότερες από αυτές που επικρατούσαν στο νησί. Κατέληγε στο ότι δεν χρειαζόταν να δαιμονοποιούν την Αμερική και τον μετανάστη από τη στιγμή που όλες οι γνωστές ασθένειες της εποχής ήταν ήδη διαδεδομένες στην Ελλάδα (Δαμίρης, 1911, σελ. 34).⁷²

Για την κατανόηση της έκτασης του προβλήματος έχει σημασία να αναλυθούν οι λόγοι για τους οποίους η ομάδα των νοσούντων μεταναστών ήταν ιδιαίτερα ορατή στην ελληνική κοινωνία. Σε σχέση με τους υγιείς, οι οποίοι παλιννοστούσαν υπό προϋποθέσεις, οι ασθενείς και ανίκανοι να εργασθούν δεν είχαν λόγους να παραμείνουν στην Αμερική. Επέστρεφαν στο σύνολό τους για να βρουν φροντίδα κοντά στους οικείους τους και στο καθαρό περιβάλλον της γενέτειράς τους (Κρίκος, 1915, σελ. 97-98). Ακόμα και εκείνοι οι οποίοι δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα, εξασφάλιζαν το εισιτήριο της επιστροφής χάρη στις αδελφότητές τους και τις συνεργαζόμενες ελληνικές υπερωκεάνιες εταιρίες (Burgess, 1913, σελ. 61· Σαραντοπούλου, 1916, σελ. 239).⁷³ Πολλοί από αυτούς που νοσούσαν ήταν σε τόσο προχωρημένο στάδιο που δεν προλάβαιναν

72. Στην ίδια επισήμανση προέβαινε και ο καθηγητής Μπενσής ο οποίος επέμενε ότι το κρατικό ενδιαφέρον έπρεπε να επικεντρωθεί όχι στους νοσούντες μετανάστες αλλά στις κρατικές ανεπάρκειες οι οποίες ευθύνονταν για την έκταση του προβλήματος συνολικά στη χώρα (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 97).

73. Βλ. ενδεικτικά το 11^ο άρθρο του καταστατικού του εν Βοστώνη «Ελληνικού Συλλόγου Βασσαρά» (1901): «Δια παν μέλος του Σωματείου πάσχον εξ αμέμπτου ασθενείας, εάν εγκριθή υπό τριών ιατρών, ότι πρέπει να απέλθη εις Ελλάδα, το Σωματείον υποχρεούται να πληρώση τον ναύλον δευτέρας θέσεως μέχρι Πειραιώς και δέκα δολάρια εις μετρητά». Α1Σ40Υ44Φ29, ΙΑ/ΕΤΕ.

να φτάσουν στη γενέτειρά τους. Άλλοι πέθαιναν στα υπερωκεάνια και άλλοι ανευρίσκονταν σε κάποιο ξενοδοχείο του λιμανιού, στο δρόμο ή στο σιδηροδρομικό σταθμό, εξασφαλίζοντας έτσι μια θέση στις μικρές ειδήσεις του τοπικού Τύπου. Άποροι και ασθενείς παλιννοστούντες είχαν να αντιμετωπίσουν στην Ελλάδα και το πρόβλημα της συντήρησής τους, βιώνοντας ακόμα πιο έντονα το στίγμα της απόρριψης. Οι ασθενείς μετανάστες, όπως επιβεβαίωναν και οι γιατροί στις εκθέσεις τους, ήταν αυτοί οι οποίοι κατεξοχήν επισκέπτονταν τα ιατρεία στις μεγάλες πόλεις και ζητούσαν αποθεραπεία με αποτέλεσμα το ποσοστό τους στο γενικό σύνολο των καταγεγραμμένων φυματικών να είναι υψηλό (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 96). Επιπλέον, η μεγάλη κοινωνική προκατάληψη απέναντι σε αυτή τη λοιμώδη νόσο την οποία καλλιεργούσε ιδιαίτερα ο Τύπος με την αρθρογραφία και τα λαϊκά διηγήματα⁷⁴ και ο φόβος εξάπλωσής της στα χωριά δημιουργούσε μια γενικότερη καχυποψία απέναντι σε όσους παλιννοστούσαν εξασθενημένοι σωματικά και πρόωρα γερασμένοι λόγω των συνθηκών εργασίας. Για τους ντόπιους η «ινκόγκνιτο επιστροφή» του μετανάστη και η τάση απομόνωσής του, η οποία μπορούσε να οφείλεται στην οικονομική αποτυχία του ή η ένδειξη κάποιας σωματικής αδυναμίας, αποτελούσαν «αδιάσειστο» τεκμήριο κάποιας σοβαρής μεταδοτικής ασθένειας.

Σύμφωνα πάντως με τους γιατρούς, οι φυματικοί μετανάστες παρουσίαζαν κάποιες ποιοτικές διαφορές σε σχέση με τους υπόλοιπους ασθενείς. Διακρίνονταν οι περισσότεροι από ένα ψυχικό σθένος και μια ψυχραιμία στον τρόπο με τον οποίο συζητούσαν και διαχειρίζονταν την ασθένειά τους, ενώ ήταν αρκετά ενημερωμένοι και ιδιαίτερα συνεργάσιμοι με τους Έλληνες γιατρούς για την αποθεραπεία τους. Θεωρούνταν μάλιστα καλά στοιχεία διαπαιδαγώγησης της υπόλοιπης κοινωνίας ως προς τον τρόπο καταπολέμησης της νόσου. Όπως παρατηρούσε ο καθηγητής Μπενσής,

«Εστερημένοι προλήψεων, προοδευτικοί, ψυχικώς ισχυροί, πλειότερον των άλλων προσιτοί εις τας περί υγιεινής ιδέας, παρέχουσι πλείονα εχέγγυα υποταγής εις τας νεωτέρας ιδέας. Ιδιαίτεράν εντύπωσιν μοι ενεποίησεν ο εφοδιασμός πολλών εκ τούτων δι' εγκολπίων πτυελοδοχείων»

(Ρέπουλης, ό.π., σελ. 97-98).

Στο Μεσοπόλεμο, η ανησυχία για τους φυματικούς μετανάστες και την κυκλοφορία τους στα χωριά είχε καταλαγιάσει. Την περίοδο αυτή ήταν οι φυματικοί στρατιώτες του Μεγάλου Πολέμου και όχι οι παλιννοστούντες αυτοί οι οποίοι προσέλκυαν το ενδιαφέρον των φιλόνητων και της ελληνικής κοινωνίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι απόδημοι στην Αμερική εμπλέκονταν στη συζήτηση περί φυματίωσης εξαιτίας των οικονομικών κεφαλαίων τους και όχι των νοσούντων μελών τους. Ήταν αυτοί οι οποίοι μπορούσαν

74. Η φθίση προβαλλόταν στα διηγήματα ως το τίμημα που είχε το κунήγι των δολαρίων και η απόδειξη της ματαιότητας του μεταναστευτικού εγχειρήματος. Βλ. «Η καλύβα του φθισικού», *Νέος Αιών Πατρών*, 12/01/1905· Τραυλαντώνης, 1913.

να ανταποκριθούν στις εθνικές εκκλήσεις και να χρηματοδοτήσουν την ανέγερση φθισιατρείων στην ορεινή Αρκαδία και Λακωνία.⁷⁵ Ο αριθμός των φθισικών μεταναστών δεν φαίνεται να απασχόλησε ούτε το κράτος το οποίο στον πρώτο μεταναστευτικό νόμο του 1920 δεν έλαβε ειδική μέριμνα για την περίπτωση τους.⁷⁶

Σε αντίθεση πάντως με τη φυματίωση, για την οποία γινόταν αναλυτική μνεία στις μελέτες της εποχής, για τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα επικρατούσε μια συλλογική σιωπή. Τα στοιχεία κατ' αρχάς σπάνιζαν λόγω της άρνησης των παλιννοστώντων και ειδικά των παντρεμένων να ομολογήσουν την πάθησή τους και να ζητήσουν ιατρική βοήθεια. Εξίσου απρόθυμοι ήταν και οι Έλληνες γιατροί να αναφερθούν στα περιστατικά που δέχονταν. Αλλά και οι ερευνητές, ενώ περιλάμβαναν τη σύφιλη στις συχνές νόσους των μεταναστών, απέφευγαν να διερευνήσουν περισσότερο το ζήτημα (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 98· Σαραντοπούλου, ό.π., σελ. 237-239). Η νόσηση αποτελούσε ταμπού όχι μόνο για τους ίδιους τους ασθενείς αλλά και για ολόκληρη την κοινωνία, η οποία δεν ήθελε να μιλήσει ανοιχτά για τις αλλαγές στα ήθη των αγροτικών κοινωνιών που έφερε η μετανάστευση και τους κινδύνους που εγκυμονούσε για την ελληνική οικογένεια η προσδοκία της παλιννόστησής τους.

Το πλήθος των διαφημίσεων στις ομογενειακές εφημερίδες της Αμερικής ή ακόμα και στα ελληνικά καφενεία για κλινικές και θεραπείες «ιδιωτικών» παθήσεων, καθώς και η δέσμευση των συλλόγων για συνδρομή μόνο σε όσα μέλη τους έπασχαν «εξ αμέμπτου ασθενείας» καταδεικνύει ότι το πρόβλημα ήταν υπαρκτό στις ανδρικές μεταναστευτικές κοινότητες. Αποδιδόταν στην «κοινωνική απειρία» των μεταναστών και τις προκλήσεις του νέου περιβάλλοντος, τη δυσκολία δηλαδή εξοικείωσής τους με τη διαφορετική ερωτική πραγματικότητα και τους νέους τρόπους διασκέδασης της κοινωνίας υποδοχής (Fairchild, ό.π., σελ. 206-207). «Λαός απαίδευτος και αμαθής, ευρεθείς αποτόμως μέσω ξένου περιβάλλοντος, δεν ήτο εις θέσιν να γνωρίζη να εκτιμά δεόντως τους περικυκλούντας αυτόν κινδύνους», σχολίαζε ερευνητής της Αρκαδίας (Δημητρακόπουλος, 1917, σελ. 87). Οι μετανάστες κατοικούσαν πράγματι σε υποβαθμισμένες συνοικίες των πόλεων με φθηνά ενοίκια και πολλούς οίκους ανοχής, ενώ σύχναζαν σε κέντρα διασκέδασης στα οποία οι επιχειρηματίες έφερναν εταίρες για να προσελκύσουν πελατεία. Ο μικρός αριθμός γυναικών στις μεταναστευτικές κοινότητες και η αποδέσμευση των ανδρών από τον κοινωνικό έλεγχο της οικογένειας και της κοινότητας ενθάρρυναν τη σεξουαλική ελευθερία τους. Οι ερευνητές πάντως επισήμαιναν όχι μόνο το υψηλό ποσοστό νόσησης ειδικά των άγαμων αλλά και τη στυγνή οικονομική εκμετάλλευσή τους από συμπατριώτες «γλωσσάδες», οι οποίοι τους κατηύθυναν κατεξοχήν σε πρακτικούς

75. Βλ. έκκληση του φιλανθρωπικού Συλλόγου ο «Άγιος Νίκων» προς τους λακωνικούς συλλόγους υπέρ του φυματικού στρατιώτη και του Φθισιατρείου του Ταυγέτου. *Μαλεβός*, 36, 4^ο/1924, σελ. 226.

76. Υπάρχει μόνο η γενική πρόβλεψη για την περίθαλψη των ασθενών παλιννοστώντων με χρήματα που θα προέρχονται από τα τέλη της έκδοσης πρακτορικών αδειών και ειστηριών. Νόμος 2475 «Περί Μεταναστεύσεως και Αποδημίας» της 24ης Ιουλίου 1920, ΦΕΚ τχ. Α, φ. 214, 17/09/1920 (άρθρο 38).

γιατρούς (Δένδιας, 1919, σελ. 89· Κρίκος, 1915, σελ. 28-29, 54, 57, 96, 100-102). Οι συμβουλές των μεταναστευτικών οδηγών για αποφυγή των ψευδοφαρμάκων και των «ταχύτατων θεραπειών» καταδεικνύει ότι η υγεία των μεταναστών επιβαρυνόταν και λόγω καθυστερημένης ή ακατάλληλης θεραπείας (Κανούτας και Σαββαΐδης, 1909, σελ. 14).

Από την άλλη πλευρά, η σταδιακή βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των μεταναστών είχε θετικό αντίκτυπο στην υγεία των οικογενειών τους στην πατρίδα καθώς συνεπαγόταν την καλύτερη διατροφή και ένδυση, την ασφαλέστερη στέγαση και τη μεγαλύτερη προστασία τους από τις ασθένειες. Το επίπεδο ζωής που μπορούσαν να διάγουν οι οικογένειες στα μεταναστευτικά χωριά ήταν υψηλότερο σε σχέση με το παρελθόν, αλλά και σε σύγκριση με κοινότητες οι οποίες δεν διέθεταν απόδημα μέλη και επιλογές όπως κατοικίες ευρύχωρες και εξοπλισμένες, που ερμηνεύτηκαν ως επιδεικτική σπατάλη, μακροπρόθεσμα λειτούργησαν ως επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Επιπλέον, το νέο εισοδηματικό πλεόνασμα των κατοίκων δικαιολογούσε σε πολλές περιπτώσεις τη μόνιμη παρουσία γιατρού στα χωριά, τις συχνότερες επισκέψεις των ασθενών στους γιατρούς της πόλης, την αγορά φαρμάκων και την εφαρμογή θεραπειών (Μπούκουρας, 1970, σελ. 296-299, 370). Τα εμβάσματα, επίσης, των συλλόγων, τα οποία βελτίωσαν τις κοινοτικές υποδομές, όπως τα υδραγωγεία, συνέβαλαν στην αναβάθμιση του συνολικού βιοτικού επιπέδου και μακροπρόθεσμα θα πρέπει να είχαν αντίκτυπο στους δείκτες γεννητικότητας και θνησιμότητας.

Στο Μεσοπόλεμο ο παλιννοστών δεν εμφανίζεται πάντως να απειλεί την υγεία των ντόπιων αλλά αντίθετα να μεριμνά γι' αυτήν. Μεταξύ των προϊόντων τα οποία ταχυδρομούνταν από την Αμερική ή μεταφέρονταν από τους ίδιους τους μετανάστες περιλαμβάνονταν συχνά αγαθά ιατρικής φύσεως, όπως γυαλιά οράσεως για τους ηλικιωμένους γονείς και θεραπευτικές αλοιφές. Η προσφορά τους αποδείκνυε ότι παρά την απόσταση ο μετανάστης μπορούσε να φροντίσει για την υγεία και τις ανάγκες της οικογένειάς του. Κάνοντας χρήση όλο και πιο συχνά των ιατρικών και φαρμακευτικών υπηρεσιών στον τόπο εγκατάστασής τους, οι μετανάστες με κάποια αίσθηση υπεροχής επιχειρούσαν να συνδράμουν τους οικείους τους στα προβλήματα υγείας τους, όχι μόνο με συμβουλές αλλά και φάρμακα ευρείας χρήσης, τα οποία απέστειλαν με δικούς τους ανθρώπους (Cancian, 2010, σελ. 45-46). Είναι χαρακτηριστική η αμερικανική ιατρική συνταγή που ταχυδρομεί μετανάστης το 1930 για την πάθηση του αδελφού του:

«Δημήτρη στην πρότηνσου επιστολήν μου έγγραφες ότη ήσουν άροστος από ταποδάργια σου και υπόφερες επί 2 μίνας. Εγώ εδό έχω έναν φίλον φαρμακοποιόν όπου το ήπα και μου έδοσε αυτήν την Συνταγήν και να πας ες το φαρμακίον να πάρης αυτήν την αλιφήν και να τρίβης τα ποδάργια σου κάθε

*βράδη όταν θέλης να κιμθής και θα ηδής καλώ ήθελα να σου στίλω από εδώ
αλλά δεν την πέρνουν».*⁷⁷

Ακόμα και όταν γνώριζαν ότι η αποτελεσματικότητα των φαρμακευτικών και οπτικών προϊόντων προϋπέθετε διάγνωση και εξατομικευμένη συνταγή χορήγησής τους, οι μετανάστες επέμεναν στην αποστολή τους από την Αμερική είτε λόγω του χαμηλού κόστους τους είτε επειδή οι ηλικιωμένοι συγγενείς τους δυσκολεύονταν ή αρνούσαν να μεταβούν στις πόλεις και να δαπανήσουν οι ίδιοι χρήματα στους γιατρούς.⁷⁸

Οι πρακτικές ιατρικές γνώσεις των Ελληνοαμερικανών, οι αλοιφές, τα αντισηπτικά και τα φάρμακα ευρείας χρήσης που έφεραν μαζί τους αποδεικνύονταν σε αρκετές περιπτώσεις σωτήρια για τη θεραπεία κοινών ασθενειών, την επούλωση μικροτραυματισμών και την αντιμετώπιση έκτακτων περιστατικών. Στο Μεσορρούγι Αιγιαλείας οι κάτοικοι προσφώνουσαν τον Ελληνοαμερικανό συμπατριώτη τους Κωνσταντίνο Μάνο ως «ιατρό» λόγω των αποτελεσματικών εμπειρικών ιατρικών γνώσεών του. Ο μετανάστης ο οποίος ταξίδευσε στην πατρίδα του το 1926 χρειάστηκε να παρέμβει σε αρκετά περιστατικά κοινών ασθενειών και να αξιοποιήσει τις πρακτικές οδηγίες, τις οποίες του είχε δώσει στο παρελθόν ο οικογενειακός γιατρός του (Μάνος, 1964, σελ. 112-115). Ομοίως ο «Αμερικάνος» ο οποίος πληροφορήθηκε την αρρώστια της γυναίκας του, επέστρεψε αμέσως στην Ελλάδα για να τη σώσει με τις «αμερικανικές γνώσεις» του και να τη γλιτώσει από τις προλήψεις του χωριού. Φρόντισε για τον εξαιρισμό του δωματίου της ασθενούς, τον εμπλουτισμό της διατροφής της με κρέας και την εξέτασή της από γιατρούς «σπουδαγμένους στην Ευρώπη» (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 118-122). Έχοντας έρθει σε επαφή με γιατρούς, φαρμακεία, νοσοκομειακά ιδρύματα και υγειονομικές υπηρεσίες και έχοντας συγχρωτισθεί με ασθενείς στις πόλεις και στους χώρους εργασίας, οι μετανάστες διέθεταν πληροφόρηση και πρακτική εμπειρία για αρκετά νοσήματα, την αιτία τους και τα μέτρα ατομικής προφύλαξης από αυτά. Λιγότερο προκατελημμένοι και φοβισμένοι απέναντι στους ασθενείς και την ίδια την αρρώστια, επιδείκνυαν αρκετή ψυχραιμία και υπευθυνότητα στον τρόπο αντιμετώπισης των προβλημάτων υγείας (Marshall, 1938, σελ. 187-189). Κάποιοι από αυτούς μάλιστα δραστηριοποιούνταν και ως πρακτικοί ιατροί επιχειρώντας και επαγγελματικά να αξιοποιήσουν τις «αμερικανικές» ιατρικές γνώσεις τους.⁷⁹

Πολύτιμες υπήρξαν και οι πρακτικές και οι βασικές αρχές υγιεινής που μετέφεραν στην πατρίδα οι αστικοποιημένοι μετανάστες. Χαιρετίζονταν ως δείγμα «εκπολιτισμού» τους και συμβολή στην ανύψωση του επιπέδου διαβίωσης των συμπατριωτών τους. Το ενδιαφέρον των μεταναστών και ειδικά των γυναικών την περίοδο αυτή για την ατομική υγιεινή έρχεται σε αντίθεση με τη ρυπαρότητα του σώματός τους όταν ξεκινούσαν το

77. Κώστας Χρόνης προς Δημήτριο Χρόνη, Πήποντη (Peabody) 13/06/1930, ΥΦ. 1.1, Αρχείο Χρόνη.

78. Βλ. τη διαδεδομένη συνήθεια της αποστολής «έτοιμων» γυαλιών: Δούνια, ό.π., σελ. 84. Γεώργιος Πιπέρος προς Αλέξανδρο Πιπέρο, Νέα Υόρκη, 18/10/1920, ΥΦ. 4.1, Αρχείο Χρόνη.

79. Μαλεβός, 61-62, 5^{ος}-6^{ος}/1926, σελ. 541-542. *Ο Ξενητευμένος*, 23/05/1935.

υπερωκεάνιο ταξίδι.⁸⁰ Ελληνοαμερικανοί ταξιδιώτες και παλιννοστούντες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου προσπαθούσαν να εφαρμόσουν τους κανόνες υγιεινής που είχαν εκμάθει στην Αμερική, όπως το συχνό μπάνιο, το τακτικό πλύσιμο των ρούχων και των χεριών. Δεν είναι τυχαίο ότι τα νεόδμητα σπίτια τους περιλάμβαναν συχνά προχωρημένες υποδομές όχι μόνο για τα αγροτικά δεδομένα αλλά και για τις ελληνικές αστικές συνθήκες, όπως υδραυλικές εγκαταστάσεις και τουαλέτες με λουτρό, παρόλο που στις ορεινές κοινότητες η έλλειψη νερού καθιστούσε εξαιρετικά δύσκολη τη λειτουργία τους.⁸¹ Η έλλειψη ανέσεων στα χωριά δεν εμπόδιζε πάντως τους Ελληνοαμερικανούς να τηρούν τη συνήθεια της τακτικής σωματικής φροντίδας. Στο Ζευγολατιό Αρκαδίας στα τέλη της δεκαετίας του 1920 ο Μάρκος Βερέμης για να μπορεί να πλένεται τακτικά κατά τη διάρκεια της ολιγοήμερης διαμονής του στο χωριό, ζήτησε από ένα υδραυλικό να του φτιάξει ένα χειροκίνητο ντεπόζιτο ντους (Βερέμης, 2008, σελ. 140). Σε άλλη περίπτωση, μετανάστης μετέφερε από το Σικάγο μια μπανιέρα και την εγκατέστησε μόνος του στο πατρικό σπίτι προκειμένου να μυήσει τη μητέρα του στη συνήθεια του συχνού μπάνιου (Μίλλερ/Miller, 1974, σελ. 28). Η κατασκευή αποχωρητηρίων μέσα στα σπίτια επιδιώχθηκε από αρκετούς μετανάστες, οι οποίοι θεωρούσαν ένδειξη οπισθοδρόμησης την επιμονή των συγχωριανών τους να χρησιμοποιούν τους υπαίθριους χώρους για τις σωματικές ανάγκες τους (Saloutos, 1956, σελ. 105).⁸² Η κινητοποίηση των ομογενών για την επίλυση του προβλήματος της ύδρευσης, οι δωρεές τους για την κατασκευή σχολικών λουτήρων μαρτυρά το ενδιαφέρον διάδοσης των συνηθειών αυτών στο αγροτικό περιβάλλον. Η μετοίκηση, άλλωστε, πολλών οικογενειών στις πόλεις απέρρευε και από την ανάγκη να διατηρήσουν τις ευκολίες υγιεινής στις οποίες είχαν εθιστεί στην Αμερική. Μεταξύ αυτών ήταν και η χρήση κρεβατιού, η οποία θεωρούνταν ότι τους παρείχε όχι τόσο άνεση όσο προστασία από το βρωμερό και υγρό δάπεδο (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 123).

80. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο γιατρός που επιθεωρούσε το 1908 τους μετανάστες στην Πάτρα δυσφορούσε από τη δυσοσμία του σώματός τους, καθώς «δεν είχαν φαίνεται έλθει τινές εξ αυτών εις καμμίαν συνάφειαν εφ' όρου ζωής με το νερό». *Πατρίς Πύργου*, 26/03/1908. Στον Οδηγό του Ξανθάκη (1903, σελ. 5-6), ο συντάκτης εικάζε ότι η ρυπαρότητα του σώματος και της περιβολής των Ελλήνων μεταναστών ήταν σε πολλές περιπτώσεις η πραγματική αιτία του αποκλεισμού τους από τις αμερικανικές αρχές και όχι οι τυπικοί λόγοι που επικαλούνταν οι υπάλληλοι. Βλ. ανάλογες διαπιστώσεις για το επίπεδο υγιεινής των Ιταλών πριν και μετά τη μετανάστευση (Wyman, ό.π., σελ. 183).

81. Το 1940 μόνο το 4,1% των κατοίκων της χώρας διέθετε λουτρό (Καραδήμου-Γερόλυμπου, 2002, σελ. 93).

82. Βλ. στην ταινία μικρού μήκους *Γράμματα από την Αμερική* του Λάκη Παπαστάθη, βασισμένη στην οικογενειακή αλληλογραφία ενός μετανάστη από το Γύθειο, την οδηγία Ελληνοαμερικανού προς την οικογένειά του να κατασκευάσουν «καμπινέν εντός της οικίας διά τους φιλοξενούμενους» στο γάμο του. <https://lakispapastathis.gr/taimies/epilogi/grammata-apo-tin-ameriki>

Η προσπάθεια εφαρμογής των συνθηκών αυτών και διάδοσής τους στους συγγενείς, διαφαίνεται μέσα από την περίπτωση της μικροαστικής οικογένειας του Πώλ Λυμπερόπουλου, η οποία ταξίδευσε το 1936 στην Ελλάδα με τον Παναρκαδικό Σύλλογο. Κατά την ολιγοήμερη διαμονή τους στην πρωτεύουσα η σύζυγος χρησιμοποίησε το πλυτήριο του ξενοδοχείου για να φρεσκάρει τα ρούχα του δεκαήμερου ταξιδιού προτού συνεχίσουν για τον τελικό τους προορισμό το Μερκοβούνι Αρκαδίας. Το χαρτί υγείας και το σαπούνι αποτελούσαν είδη πρώτης ανάγκης που είχαν φέρει μαζί τους από το Σικάγο, όπως και ένα κουτί πρώτων βοηθειών με επιδέσμους και ιώδιο. Παρά την έλλειψη στοιχειωδών ανέσεων στο χωριό, η οικογένεια δεν εγκατέλειψε τη συνήθεια της τακτικής πλύσης των χεριών πριν το φαγητό και της φροντίδας του σώματος μετά την τουαλέτα. Η σύζυγος προσπάθησε να διαλύσει διάφορες προκαταλήψεις των συγγενών, όπως ότι το μπάνιο ήταν επικίνδυνο για τα μικρά παιδιά και τους ηλικιωμένους. Με επιμονή της το νεογέννητο ανίψι της το οποίο είχε καθαριστεί μόνο με ελαιόλαδο, σαπουνίστηκε για πρώτη φορά και πλύθηκε σε ζεστό νερό. Ιδιαίτερα προσεκτική στην παρασκευή του καθημερινού φαγητού η Ελληνοαμερικανίδα δίδαξε στις νοικοκυρές την ανάγκη συντήρησης και φύλαξης των τροφίμων μακριά από τις μύγες που προσέλκυαν τα αγροτόσπιτα (Constant, 2005, σελ. 341-342, 351-360· Saloutos, 1956, σελ. 123).

Το ενδιαφέρον των Ελληνοαμερικανών επεκτεινόταν και σε ζητήματα καθαριότητας του σπιτιού. Στο Βασσαρά Λακωνίας το 1925 το καθαρότερο σπίτι μετά από εκείνο της οικογένειας του γιατρού θεωρούνταν ότι το κρατούσε μια γερόντισσα που είχε ζήσει στην Αμερική. «Μ' ούλα της τα χρόνια και τη δυσκολία για το νερό δεν άφησε να χαθή ό,τι έμαθε στην Αμερική. Και στο ντύσιμό της είναι πάντα καθαρή και παράδειγμα για τις νοικοκυράδες», σχολιαζόταν στο *Μαλεβό*.⁸³ Φαίνεται πάντως ότι ο αντρικός χαρακτήρας της μετανάστευσης, ο σχετικά σύντομος χρόνος παραμονής ειδικά των πρώτων μεταναστών στην Αμερική, οι σκληρές συνθήκες διαβίωσής τους για λόγους οικονομίας και η απομόνωσή τους σε συμπαγείς ελληνικές κοινότητες δεν διευκόλυναν την εξοκείωση με διαφορετικές συνθήκες που άπτονταν της γυναικείας σφαίρας. Ταυτόχρονα, όμως, και οι συνθήκες ζωής στην ελληνική επαρχία δυσκόλευαν την εφαρμογή και τη διατήρηση όσων είχαν μάθει στο αμερικανικό περιβάλλον. Συνεπώς, δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι οι αντιλήψεις των μεταναστών σε σχέση με την καθαριότητα, την υγιεινή του οικιακού χώρου και του ανθρώπινου σώματος άλλαξαν σε σημείο ώστε να μπορούν να επηρεάσουν τους ντόπιους.

Φορείς διαμεσολάβησης ανάμεσα στην ελληνική επαρχία και την κυρίαρχη κουλτούρα της Αμερικής υπήρξαν πάντως όχι μόνο οι μετανάστες αλλά και οι συμπατριώτες τους «αστοί», οι οποίοι μάλιστα λειτουργούσαν σε μεγάλο βαθμό ανταγωνιστικά. Θεωρώντας τους εαυτούς τους γνησιότερους εκφραστές των αστικών συνθηκών υποβάθμιζαν τους «νεόπλουτους» και ταξικά κατώτερους Ελληνοαμερικανούς και τις πρακτικές τους

83. *Μαλεβός*, 50, 6^{ος}/1925, σελ. 403.

θεωρώντας ότι η εκμάθησή τους ήταν επιφανειακή και περιορισμένης αξίας.⁸⁴ Από την άλλη πλευρά, η υποδοχή των νέων αντιλήψεων από την τοπική κοινότητα δεν ήταν εύκολη. Οι αγροτικοί πληθυσμοί δεν διέθεταν το χρηματικό και το ανθρώπινο κεφάλαιο ούτε και τις υλικές υποδομές για να μιμηθούν τις νέες συνήθειες και επενδύσεις σε θέματα εξατομικευμένης υγιεινής. Όπως συχνά ανέφεραν με παράπονο αλλά και με κάποια αίσθηση ανωτερότητας αρκετοί Ελληνοαμερικανοί, οι καινοτομίες τους όταν δεν συναντούσαν την καχυποψία ή το σκώμμα, αντιμετώπιζονταν με πλήρη αδιαφορία από τους ντόπιους:

«Έκανα όλη τη διαδρομή από το Σικάγο με μια μπανιέρα για τη μητέρα μου. Την εγκατέστησα εγώ ο ίδιος με τα χέρια μου. Νομίζετε πώς το εκτίμησαν αυτό; Με κοροϊδέψανε, μάλιστα! Την καθαριότητα δεν τη θέλουνε. Στο Σικάγο...»,

διαμαρτυρόταν ένας μετανάστης στον Χένρυ Μίλλερ/Miller (ό.π., σελ. 28) επιμένοντας να χαρακτηρίζει τους συμπατριώτες τους «αγράμματους, βρώμικους, καθυστερημένους, ανίκανους και τα λοιπά». Οι διαφορετικές πολιτισμικές προσλαμβάνουσες γεννούσαν αρνητικά στερεότυπα και δυσχέραιναν την επικοινωνία ανάμεσα σε αυτούς που είχαν ζήσει στο Νέο Κόσμο και σε όσους είχαν μείνει πίσω.

3.2 Τρόποι διατροφής

Κάποιες από τις αμερικανικές διατροφικές και μαγειρικές συνήθειες των Ελληνοαμερικανών φαίνεται ότι διατηρήθηκαν από τους ίδιους και στην Ελλάδα, ειδικά στα αστικά κέντρα όπου υπήρχαν οι ευκολίες της παρασκευής τους. Συνταγές του καθημερινού διαιτολογίου, τροποποιημένες φυσικά και προσαρμοσμένες στα διαθέσιμα υλικά της ελληνικής αγοράς και της τοπικής αγροτικής οικονομίας, συνέχισαν να εφαρμόζονται από τις Ελληνοαμερικανίδες νοικοκυρές και τα παιδιά τους. Δεν μπορούμε να μιλάμε ακόμα για διάδοσή τους στην ελληνική κοινωνία, καθώς αυτή προϋπέθετε επιχειρηματική επένδυση και οργανωμένες μεθόδους εμπορικής προώθησής τους (διαφημιστική/εκδοτική υποστήριξη). Ωστόσο, μια πρώτη γνωριμία όσων συναναστρέφονταν τους Ελληνοαμερικανούς με αμερικανικές συνταγές μαγειρικής και ζαχαροπλαστικής σίγουρα έγινε. Στο Μερκοβούνι Αρκαδίας, για παράδειγμα, ο μικρός γιος μιας ελληνοαμερικανικής οικογένειας συνέχισε να τρώει σάντουιτς με αυγά δείχνοντας ο ίδιος στη γιαγιά του τον τρόπο ετοιμασίας του. Η μητέρα του προσπάθησε, επίσης, να διδάξει τις γυναίκες της οικογένειας νέους τρόπους και συνταγές μαγειρικής (Constant, ό.π., σελ. 358, 384).

Μελέτες στην υπόλοιπη Ευρώπη αποδίδουν στους παλιννοστούντες τη διάδοση στους αγροτικούς πληθυσμούς ποικίλων «αμερικανισμών», όπως της χρήσης ατομικών

84. Μαλεβός, 7, 1921, σελ. 8.

πιάτων αντί της κοινόχρηστης γαβάθας, η οποία συνηθιζόταν μέχρι τότε (Brunnbauer, ό.π., σελ. 117· Wyman, ό.π., σελ. 185). Δεν αποκλείεται η πρακτική αυτή να γενικεύτηκε και στην ελληνική επαρχία όπου τα μέλη των φτωχών αγροτικών οικογενειών συνήθιζαν να τρώνε με το ίδιο κουτάλι και πιρούνι, καθώς επίσης μέσα από το ταψί και το «κακάβι» (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 113-114). Η επιστροφή των «Αμερικάνων», οι νέοι αστικοί τρόποι συμπεριφοράς και οι αντιλήψεις περί υγιεινής, τα σερβίτσια που μετέφεραν οι Ελληνοαμερικανίδες και φυσικά οι αυξημένες καταναλωτικές τους δυνατότητες οπωσδήποτε άλλαξαν αρκετές διατροφικές πρακτικές και πολιτισμικές συνήθειες. Οι επιρροές τους ήταν αισθητές όχι μόνο στην επαρχία αλλά και στις πόλεις όπου πολλοί εγκαταστάθηκαν με τις οικογένειές τους. Το γεύμα εκτός σπιτιού, για παράδειγμα, το οποίο συνηθιζόταν από αρκετούς Ελληνοαμερικανούς, σηματοδοτούσε όχι απλώς την οικονομική άνεση και το κύρος τους αλλά και μια νέου είδους κοινωνικότητα. Το οικογενειακό τραπέζι σε επιχειρήσεις εστίασης στα αστικά κέντρα ή η παράθεση γευμάτων προς τιμή των καλεσμένων σε καταστήματα στην πλατεία του χωριού ερχόταν σε αντίθεση με την πρακτική των ντόπιων να οργανώνουν τις όποιες εκδηλώσεις τους μέσα στο σπίτι και να επιφορτίζουν τη νοικοκυρά με την περιποίηση των ξένων (Δούνια, ό.π., σελ. 297).

Με τους μετανάστες συνδέεται, επίσης, η διάδοση στις ευρωπαϊκές χώρες του κέικ, της πουτίγκας και της μηλόπιτας. Η γνωριμία των Ελλήνων με το παγωτό και το παστεριωμένο γάλα σίγουρα οφείλεται στους παλιννοστούντες επιχειρηματίες και καταναλωτές. Οι πρώτοι τα προώθησαν στην ελληνική αγορά, οι δεύτεροι υπήρξαν από τους πρώτους που τα εμπιστεύτηκαν (Saloutos, 1956, σελ. 91, 123· Wyman, ό.π., σελ. 185).⁸⁵ Ο Saloutos (ό.π., σελ. 125) ο οποίος επισκέφτηκε την Ελλάδα στα μέσα της δεκαετίας του 1950 παρατήρησε ότι η πρώτη γευστική επαφή του αθηναϊκού καταναλωτικού κοινού με τα αναψυκτικά, το μιλκ σέικ, τα ντόνατς είχε ήδη γίνει. Ωστόσο, παραδεχόταν ότι οι αμερικανικές γεύσεις ήταν αρκετά ξένες στις ελληνικές διατροφικές συνήθειες με αποτέλεσμα αγαπημένα και οικονομικά πιάτα των Ελλήνων μεταναστών στην Αμερική, όπως το χοτ ντογκ και τα χάμπουργκερ, να μην βρουν καμία ανταπόκριση στην Αθήνα. Άλλωστε, με εξαίρεση κάποια γνωστά εστιατόρια Ελληνοαμερικανών στην πρωτεύουσα στα οποία σερβίρονταν και αμερικανικά πιάτα, οι παλιννοστούντες επιχειρηματίες δεν φαίνεται να ενδιαφέρθηκαν να προωθήσουν φθηνά και εύκολα στην παρασκευή τους αμερικανικά γεύματα στους Έλληνες καταναλωτές.

3.3 Δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου

Η χρήση και σημασιολόγηση των διεθνικών αγαθών στις τοπικές κοινότητες αντανάκλα μια διαδικασία πολιτισμικού συγκρητισμού, η οποία προέκυπτε από την υποδοχή και οικειοποίησή τους από τους ντόπιους πληθυσμούς. Η κατανάλωση όχι μόνο βιομηχανικών προϊόντων αλλά και νέων ψυχαγωγικών ειδών και υλικών τρόπων διαβίωσης

85. Βλ. διαφήμιση του κέικ από παλιννοστούντα ζαχαροπλάστη στην Πάτρα. *Νεολόγος Πατρών*, 11/06/1920.

στο περιβάλλον της ελληνικής επαρχίας προϋπέθετε «επανακατασκευή», δηλαδή ενσωμάτωσή τους σε ένα νέο πολιτισμικό πλαίσιο και σε συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις. Τα δυτικά πολιτισμικά προϊόντα μετασχηματίζονταν σε νέα υβριδικά είδη για να εκφράσουν τοπικές ταυτότητες, να ταιριάζουν με οικείες πρακτικές και συστήματα αξιών και να γίνουν αποδεκτά από τους ντόπιους. Συνδυάζοντας ισχυρές δυτικές εικόνες με τοπικές αισθητικές φόρμες και παραδοσιακά σύμβολα, οι μετανάστες γίνονταν φορείς νέων πολιτισμικών μείξεων. Ενσωμάτωναν εξωτερικές επιρροές στην τοπική κουλτούρα παράγοντας νέες εκδοχές, νοήματα και χρήσεις που δεν σχετίζονταν με την αρχική προέλευσή τους.⁸⁶

Οι γιορτές των παλιννοστούντων του Μεσοπολέμου συνδύαζαν, για παράδειγμα, πατροπαράδοτα ελληνικά έθιμα και δυτικές μουσικοχορευτικές επιρροές. Τον Απρίλιο του 1935 ο εορτασμός της Λαμπρής από τους Ελληνοαμερικανούς της Τρίπολης ακολουθούσε την παράδοση: το ομαδικό ψήσιμο του οβελία, το κοκορέτσι, την οινοποσία, τα τραγούδια, το κέφι. Στις «ελληνοαμερικανικές ψηταργιές» όμως οι ευχές ανταλλάσσονταν και στα αγγλικά, ο στολισμός περιλάμβανε ελληνοαμερικανικές σημαίες («Κολοκοτρώνης-Washington αδελφωμένοι»), ο αμερικανικός φωνόγραφος έπαιζε την «πρινσέσα ντε λας σάρδας», οι χοροί γύριζαν σε ταγκό και σλόου φοξ και τα τραγούδια στη «Σερενάτα ντε Τσέλι». Επρόκειτο για πολιτισμικές μείξεις, οι οποίες στα μάτια των παλιννοστούντων δεν στερούσαν τον ελληνοπρεπή χαρακτήρα από τον εορτασμό, όπως διαφαίνεται και από την ενθουσιώδη και αυθόρμητη διαπίστωση του Μάρκου Βερέμη: «Όποιος δεν είδε Λαμπρή στην Τρίπολι, δεν ξέρει τι είναι Πάσχα».⁸⁷

Οι καθαρά αμερικανικοί εορτασμοί δεν έλειπαν από τους κύκλους των παλιννοστούντων, ειδικά εκείνων οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στην Αθήνα. Στις εκδηλώσεις που διοργανώνονταν από ελληνοαμερικανικούς συλλόγους, όπως τη Λεγεώνα και τον Ελληνοαμερικανικό Σύνδεσμο, περιλαμβάνονταν εξοχικά «πικ-νικς», οικογενειακές συνεστιάσεις σε αίθουσες ξενοδοχείων, ο εορτασμός της «Ημέρας των Ευχαριστιών» και

86. Η βιβλιογραφία γύρω από την υποδοχή μιας ηγεμονικής κουλτούρας από τις τοπικές/εθνικές κοινότητες είναι πλούσια. Εστιάζοντας σε προϊόντα μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης, όπως την Κόκα Κόλα, τις κούκλες Μπάρμπι, τα Μπλου Τζινς, τις ταινίες του Χόλυγουντ κ.ά., οι μελετητές θέτουν σε αμφισβήτηση το επιχείρημα περί παγκόσμιας ομοιογενοποίησης, απόλυτης δηλαδή ομοιομορφίας και τυποποίησης, η οποία βασίζεται στην εμπρόθετη δράση του παραγωγού. Υποστηρίζουν ότι η υποδοχή των δυτικών αγαθών δεν γίνεται χωρίς διαπραγματεύσεις και δημιουργικότητα από την πλευρά του καταναλωτή οι οποίες οδηγούν σε μία ποικιλία πιθανών συναρθρώσεων του παγκόσμιου με το τοπικό (Howes, 1996· Love, 1995· Macdougall, 2003).

87. Ο Ξενητευμένος, 16/05/1936.

της «4ης Ιουλίου»⁸⁸ και προγράμματα αμερικανικής μουσικής.⁸⁹ Η τήρηση αμερικανικών εθίμων και η κατανάλωση αμερικανικών ακουσμάτων αφορούσαν φυσικά έναν περιορισμένο αριθμό ευκατάστατων Ελληνοαμερικανών του Μεσοπολέμου οι οποίοι επιδίωκαν την αναδημιουργία ενός αμερικανικού περιβάλλοντος και τη διατήρηση μιας διακριτής ταυτότητας. Η δυνατότητα διάχυσής τους στην υπόλοιπη κοινωνία ήταν ακόμα περιορισμένη, συνέβαλαν, ωστόσο, μαζί με άλλα στοιχεία στη σταδιακή διαμόρφωση μιας δεκτικότητας απέναντι σε κάθε τι αμερικανικό.

Οι μελωδίες που ταξίδευαν στην Ελλάδα δεν ήταν φυσικά αποκλειστικά αμερικανικές. Οι δίσκοι γραμμοφώνου, οι οποίοι μεταφέρονταν από την Αμερική για προσωπική κατανάλωση ή ως δώρο σε συγγενείς και φίλους, αφορούσαν και αμερικανικές ηχογραφήσεις Ελλήνων ή Ελληνοαμερικανών λαϊκών καλλιτεχνών, οι οποίες ανθούσαν στην αγορά των ελληνικών κοινοτήτων. Γνωστά ρεμπέτικα σε νέες εκτελέσεις των Γιώργου Κατσαρού και Μαρίας Παπαγκίκα, ηχογραφήσεις σκηνών επιθεωρησιακών θιάσων και νέα τραγούδια στα οποία καταγράφονταν πτυχές της ζωής των Ελλήνων μεταναστών στην Αμερική ακούγονταν πλέον και στα γραμμόφωνα που στόλιζαν τα σπίτια των οικογενειών τους στην Ελλάδα (Αθανασάκης, 2002, σελ. 165-167· Λαλιώτου, ό.π., σελ. 241-243).

Οι διαδρομές γενικά των πολιτισμικών εμβασμάτων αποδεικνύονται εξαιρετικά περίπλοκες. Ελληνικά έθιμα και συνήθειες ταξίδευαν στην Αμερική για να μπολιαστούν με νέα στοιχεία και να επιστρέψουν μετασχηματισμένα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η χαρτοπαιξία, στην οποία οι μετανάστες ήταν μνημένοι ήδη από την Ελλάδα, ασκούσε ακόμα μεγαλύτερη έλξη στις ανδρικές μεταναστευτικές κοινότητες. Στα εθνοτικά καφενεία όπου προσπαθούσαν να αναδημιουργήσουν ένα ελληνικό περιβάλλον, μακριά από τον οικογενειακό έλεγχο και τους κοινωνικούς φραγμούς που επέβαλλε η κοινότητα, οι μετανάστες επιδίωκαν όχι μόνο στα ήδη γνωστά τους λαϊκά τυχερά παιχνίδια, όπως την κολιτσίνα και την πρέφα, αλλά και σε νέα τα οποία εισήγαγαν με τα ταξίδια τους

88. *Ο Ξενητευμένος*, 23/11/1935. Η αμερικανική «Γιορτή των Ευχαριστιών» («thanksgiving day») δεν βρήκε ανταπόκριση στην ελληνική κοινωνία καθώς ήταν εντελώς ξένη προς τα ελληνικά έθιμα. Στην κεντρική Ευρώπη όμως ένα άλλο αμερικανικό έθιμο βρήκε πρόσφορο έδαφος για να διαδοθεί. Πρόκειται για το χριστουγεννιάτικο δέντρο για το οποίο υποστηρίζεται ότι μεταφέρθηκε στην Αμερική από τη Βόρεια Ευρώπη μέσω των μεταναστών και επέστρεψε ως αντιδάνειο με τους παλιννοστούντες (Wyman, ό.π., σελ. 183). Στην Ελλάδα η φιγούρα του Άγιου Βασίλη με τα κόκκινα ρούχα διαδόθηκε προς το τέλος του Μεσοπολέμου από τους Ελληνοαμερικανούς, οι οποίοι έστειλαν χριστουγεννιάτικες κάρτες με την εικόνα του (Σιταράς, 2018).

89. Ήδη από την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων ο Αμερικανός συνταγματάρχης Hutchison (1913, σελ. 62-63) είχε εντυπωσιαστεί όταν στο Πανελλήνιο Καφενείο της Πανεπιστημίου η ευρωπαϊκή ορχήστρα έπαιζε μουσική «ραγκ-τάιμ» κατόπιν παραγγελίας των Ελλήνων μεταναστών οι οποίοι είχαν επιστρέψει από την Αμερική ως εθελοντές. Οι μετανάστες εμφανίζονταν εξοικειωμένοι με το συγκεκριμένο είδος αφροαμερικανικής μουσικής, χειροκροτούσαν και διασκεδάζαν εκπλήσσοντας τους υπόλοιπους θαμώνες, οι οποίοι ήταν συνηθισμένοι σε ευρωπαϊκά ακούσματα.

και στις κοινότητες καταγωγής. Παιγνίδια που ήταν ήδη γνωστά στους μεγαλοαστικούς κύκλους της πρωτεύουσας διαδόθηκαν μέσω των μεταναστών και στις ορεινές κοινότητες. Όπως σχολίαζε Αθηναίος δημοσιογράφος ο οποίος περιόδευσε στην ελληνική επαρχία στο Μεσοπόλεμο,

*«Τώρα μάλιστα που [...] οι ξενητεμένοι εις την Αμερικνήν γυρίζουν πίσω εις την φτωχήν των πατρίδα, η πρέφα και η κοντσίνα εγκαταλείπονται: το πόκερ επικρατεί. Το κουν-καν και το ραμί που παίζουν αι δικαί μας εδώ με μανιάν κοσμικαί κυρίαί, τους είναι πολύ γνωστό και ανιαρό και το γνωρίζουν ως ρούμι».*⁹⁰

Το «ανοικτό πόκερ», το «ρώσικο σκαμπίλι», το «πινάκλι» αποτελούσαν τις πιο γνωστές «αμερικανικές μεταφορές» τυχερών παιγνιδιών στην ελληνική επαρχία (Θεοφίλης, 1995, σελ. 29).⁹¹ Επρόκειτο βέβαια για πολιτισμικά προϊόντα επενδυμένα με τοπικές αξίες και νέα νοήματα. Το «αρνιώτικο πινάκλι», για παράδειγμα, το οποίο είχαν διδάξει στους ντόπιους οι απόδημοι Αρνιώτες της Λακωνίας αποτελούσε ένα είδος διασκεδαστικού και ζηρού χαρτοπαιγνίου. Δεν παιζόταν σιωπηλά και σκυθρωπά, όπως συνηθιζόταν από τους Αμερικάνους, αλλά με αστεία, πειράγματα, σχόλια, νευρικότητα και φωνασκίες, όπως δηλαδή ταίριαζε στις συνήθειες των λαϊκών ανθρώπων της ελληνικής επαρχίας (Προκοπίδης, 1970, σελ. 101).

3.4 Η αγγλική γλώσσα

Προτού καταφθάσουν τα κύματα του τουρισμού στην ελληνική επαρχία, η παρουσία των παλιννοστούντων είχε προλειάνει το έδαφος για τη διάδοση των ξένων γλωσσών. Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, δυτικοί περιηγητές συναντούσαν στην απομακρυσμένη Λακωνία και μάλιστα σε ορεινές κοινότητές της, όπως στο Ξηροκάμπι και τη Λαγκάδα, παλιννοστούντες πρόθυμους να επικοινωνήσουν μαζί τους σε μια παραμορφωμένη ακόμα αγγλική (Ματάλας, ό.π., σελ. 59-61). Στο Μεσοπόλεμο οι ομιλητές της αγγλικής ήταν διασκορπισμένοι σε όλη την Ελλάδα και εντοπιζόνταν εύκολα από τους ξένους ταξιδιώτες όχι μόνο στα μεταναστευτικά χωριά αλλά και στα αστικά κέντρα, στα τρένα και τους σταθμούς, στα ξενοδοχεία, τα καφενεία και τους αρχαιολογικούς χώρους (Kitto, 1933· Μίλλερ/Miller, 1974). Τις περισσότερες φορές, βέβαια, επρόκειτο για μια υβριδική εκδοχή της αγγλικής, η οποία ομιλούνταν από μετανάστες με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και συνήθως μικρό χρονικό διάστημα παραμονής στην Αμερική, γι' αυτό και περιοριζόταν στη βασική μόνο συνεννόηση με έναν Αμερικανό. Αναμενόταν μάλιστα ότι η γνώση της γρήγορα θα λησμονούνταν με την οριστική εγκατάλειψη του

90. *Ατλαντίς*, 2/12/1928.

91. *Μαλεβός*, 42, 10^{ος}/1924, σελ. 306-55, 11^{ος}/1925, σελ. 466.

αμερικανικού περιβάλλοντος και το πέρασμα των χρόνων (Καλπούζος, 1917, σελ. 140-Παπαγεωργίου, 1917, σελ. 177).

Ένα «ανακάτωμα ελληνοαγγλικό» παρουσίαζε και η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι παλιννοστούντες στην καθημερινότητά τους, τουλάχιστον τον πρώτο καιρό της προσαρμογής τους, σε μια προσπάθεια να αποδώσουν νέες έννοιες της αμερικανικής ζωής για τις οποίες δεν ήταν ευρέως διαδεδομένες οι αντίστοιχες ελληνικές λέξεις, ταυτόχρονα όμως για να πείσουν για την ισχυρή επίδραση που είχε πάνω τους ο αμερικανικός πολιτισμός. *Ατμομπίλι* (automobile), *μασίνα* (machine) και *κάρο* (car) για τα αυτοκίνητο, *ελεβέτα* (elevator) για τον ανελκυστήρα, *φρίτζι* (fridge) για το ψυγείο, *πίτσες* (pictures) για το σινεμά, *σο* (show) για το θέατρο είναι ορισμένες μόνο από τις ελληνοποιημένες αγγλικές λέξεις, οι οποίες περιέγραφαν στους ντόπιους τα τεχνολογικά θαύματα της Δύσης που είχαν γνωρίσει οι μετανάστες. Εξοικειωμένοι σε μεγάλο βαθμό με τα «γκρήκλις» των «Αμερικάνων», οι κοινότητες καταγωγής υιοθετούσαν αρκετές λέξεις και εκφράσεις τους, όπως *μπόσης* (boss), *φάρμα* (farm), *πολισμάνος* (policeman), *πινότσια* (peanuts), *γροσαρία* (grossarie), *χοτέλι* (hotel), *σπιτάλι* (hospital), *πουσκάρια* (push-car), *πικνίκι* (pic-nic), *τέξες* (taxes) κ.ά., άλλοτε για να μοιραστούν την καθημερινότητα των αποδήμων τους άλλοτε για να ειρωνευτούν τους προκλητικούς παλιννοστούντες (Τριανταφυλλίδης, 1963, σελ. 278-290). Χιουμοριστικά προσωνύμια, όπως «Δετσοράκηδες», «Χάουγιαλάκηδες», «Χελλόου-μπόους», «Οκέυ-μπόους», τα οποία κυκλοφορούσαν στην ελληνική επαρχία προέρχονταν από τις επαναλαμβανόμενες εκφράσεις των παλιννοστούτων, όπως «that's all right», «how do you like this», «hello-boys» και «okay-boys» (Saloutos, 1956, σελ. 63· Τριανταφυλλίδης, 1963, σελ. 275).

Η εκμάθηση πάντως της αγγλικής θεωρήθηκε από νωρίς διαβατήριο των νέων για την Αμερική, ενώ στο Μεσοπόλεμο ενθαρρύνθηκε από τους ίδιους τους απόδημους και τους παλιννοστούντες γονείς, καθώς συνδέθηκε με τα επαγγελματικά σχέδιά τους για τα παιδιά τους.⁹² Τις προοπτικές αυτές προσπάθησαν να διασφαλίσουν ενθαρρύνοντας τη φοίτησή τους στα αγγλόφωνα σχολεία της πρωτεύουσας και της συμπρωτεύουσας. Σε αυτά κατευθύνονταν όχι μόνο τα παιδιά των Ελληνοαμερικανών που είχαν μετακομίσει από την Αμερική, διέθεταν ήδη τη γλωσσική δεξιότητα και επιθυμούσαν να τη διατηρήσουν αλλά και αρκετά παιδιά μεταναστών, τα οποία είχαν γεννηθεί και ζήσει στην Ελλάδα. Κάποια από αυτά χρειάζονταν την αγγλική για να διαδεχτούν με την ενηλικίωσή τους τον απόδημο πατέρα στις επιχειρήσεις του στην Αμερική. Σε άλλα όμως η εκμάθησή της ενθαρρυνόταν ως πρόσθετο μορφωτικό εφόδιο για μελλοντική επαγγελματική αποκατάσταση στην Ελλάδα. Ο Σωτήρης Κύρου, για παράδειγμα, έχοντας ο ίδιος γνωρίσει τον αμερικανικό τρόπο ζωής ως μετανάστης, επέλεξε για τις δευτεροβάθμιες σπουδές του γιου του το αμερικανικό κολέγιο Ανατόλια της Θεσσαλονίκης. Η απόφαση αυτή σίγουρα δεν απέρρεε μόνο από τη γοητεία που ασκούσε πάνω του

92. Βλ. προτάσεις για διδασκαλία της αγγλικής στα Γυμνάσια και τα Ελληνικά σχολεία. *Νέος Αιών Πατρών*, 2/11/1905· *Σημεία Καλαμών*, 23/07/1922.

το αμερικανικό πρότυπο. Θα πρέπει να συνδεόταν και με τις προσωπικές επαγγελματικές συνεργασίες που ο ίδιος είχε ξεκινήσει με Αμερικανούς στη Θεσσαλονίκη όπου είχε πλέον εγκατασταθεί (Κύρου, ό.π., σελ. 54-63).

3.5 Θρησκευτικό συναίσθημα και λαϊκές δοξασίες

Στις αλλαγές που παρουσίαζαν όσοι επέστρεφαν από την Αμερική οι μελετητές της μετανάστευσης περιλάμβαναν και συνήθειες οι οποίες νοσηματοδοτούνταν αρνητικά, όπως για παράδειγμα τη χαλάρωση του θρησκευτικού συναισθήματος (Λυδάκης, ό.π., σελ. 225). «Ο Θεός του μαμωνά παραμέρισε τον Θεό των πατέρων του[ς]», σημείωνε ο Κουκουλής (1954, σελ. 72-73) στο ηθογραφικό διήγημα που έγραψε για την κοινότητα του Βασσαρά. Οι μετανάστες την πρώτη περίοδο της προσαρμογής τους στην τοπική κοινότητα φαίνεται πράγματι ότι επιδείκνυαν μικρότερο ενδιαφέρον για την άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων σε σχέση με τους ντόπιους. Εθισμένοι σε έναν διαφορετικό τρόπο ζωής απέφευγαν τον τακτικό εκκλησιασμό και τη νηστεία, καθώς και την τέλεση των μυστηρίων της εξομολόγησης και της Θείας Κοινωνίας. Η κάμψη του θρησκευτικού τους συναισθήματος αποδιδόταν στην έλλειψη εκκλησιών και ιερέων στην Αμερική, στους διαφορετικούς ρυθμούς ζωής και το κυνήγι του χρήματος, καθώς και στον πολυδογματισμό της αμερικανικής κοινωνίας. Ο Κρίκος (1915, σελ. 84-86) από τις παρατηρήσεις που έκανε σε διάφορες μεταναστευτικές ομάδες της Αμερικής, κατέτασε τους Έλληνες μετανάστες μαζί με τους Σικελούς «μεταξύ των αθεοτάτων». Τους θεωρούσε όχι μόνο αδιάφορους ως προς το τυπικό μέρος της λατρείας αλλά και βλάσφημους και αντιδραστικούς απέναντι στις απόπειρες ελέγχου και επίπληξης της συμπεριφοράς τους. Οι ίδιοι δικαιολογούσαν αυτήν την αμέλειά τους ισχυριζόμενοι ότι: «Εδώ είνε Αμερική, όταν επιστρέψω εις την Ελλάδα συμμορφώνομαι με τους τύπους». Η επανένταξη στην κοινότητα καταγωγής προϋπέθετε πράγματι τη συμμόρφωση με τους άγραφους νόμους και τις θρησκευτικές συνήθειές της. Ο κοινωνικός έλεγχος ήταν άλλωστε μεγάλος στις τοπικές κοινωνίες και η πίεση των οικογενειών προς τα απόδημα μέλη τους να τηρήσουν τις παραδόσεις ασφυκτική (Κουκουλής, ό.π., σελ. 72-73, 99-100· Marshall, ό.π., σελ. 128). Δύσκολα, λοιπόν, οι παλιννοστούντες μπορούσαν να επιμείνουν στις συνήθειες της Αμερικής και να διαφοροποιηθούν στη συμπεριφορά τους από τους συγχωριανούς τους.

Οι τοπικές κοινότητες διαπίστωναν, επίσης, και μια τάση αμφισβήτησης των παραδεδεγμένων αντιλήψεων από την πλευρά των πρώην μεταναστών. Οι «Αμερικάνοι» εμφανίζονταν επιφυλακτικοί απέναντι σε πρακτικές, όπως το ξεμάτιασμα, τα ξόρκια και ο αφορισμός (Κουκουλής, ό.π., σελ. 130-131).⁹³ Αντιμετώπιζαν ειρωνικά τελετές μαγείας και έδειχναν να μην εμπιστεύονται την πρακτική ιατρική της κοινότητας (Marshall, ό.π., σελ. 185-187). Βεβαίως τα χρόνια παραμονής στο εξωτερικό και ο βαθμός έκθεσης στον

93. Βλ. το διήγημα «Οι Αφωρεσμένοι», *Μαλεβός*, 6, 9^{ος}/1921, σελ. 9-11.

αμερικανικό πολιτισμό καθόριζαν το βαθμό αντίστασής τους απέναντι σε τέτοιες πρακτικές. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι επισκέπτες Ελληνοαμερικανοί του Μεσοπολέμου προσέγγιζαν σχετικές τελετές και δοξασίες αν όχι επικριτικά, οπωσδήποτε με έκπληξη και διάθεση περιέργειας, αντίθετα με τους πρώτους παλιννοστούντες, οι οποίοι εγκλιματίζονταν γρήγορα και πείθονταν εύκολα για την αποτελεσματικότητά τους.

Μεγαλύτερη ανησυχία ενέπνεε στους κόλπους της Εκκλησίας ο κίνδυνος της διάδοσης του προτεσταντικού δόγματος στην ελληνική κοινωνία μέσω των παλιννοστούντων. Ο προσηλυτισμός κάποιων μεταναστών στην Αμερική σχολιαζόταν συχνά στον ομογενειακό Τύπο και σε ελληνικές μελέτες και είναι λογικό να είχε θορυβήσει τους κληρικούς σε χωριά με μεγάλο αριθμό αποδήμων.⁹⁴ Ο Κρίκος (ό.π., σελ. 88) είχε εντοπίσει ελληνικές προτεσταντικές εκκλησίες στο Σικάγο, το Λόουελ, τη Βοστόνη και γνώριζε για την επιρροή που είχαν στους προσήλυτους η ελευθερία του νέου δόγματος και η απαλλαγή του από το τυπικό της λατρείας. Η επιτυχής δράση των προτεσταντών στις ελληνικές κοινότητες αποδιδόταν, επίσης, στο χαμηλό ηθικό και μορφωτικό επίπεδο του ελληνικού κλήρου (Σαραντοπούλου, 1916, σελ. 151-163). Ανησυχίες ότι ο προσηλυτιστικός κίνδυνος θα μπορούσε να μεταφερθεί στις ιδιαίτερες πατρίδες των μεταναστών μέσω της παλιννόστησης εκφράστηκαν κυρίως στο Μεσοπόλεμο. Τα περιστατικά προπαγάνδας πάντως ήταν περιορισμένα και σε καμιά περίπτωση συγκρίσιμα με τα αντίστοιχα που παρατηρούνταν σε καθολικές χώρες, όπως στην Ιταλία και την Πολωνία (Wyman, ό.π., σελ. 174-178). Είναι αλήθεια ότι νέες θρησκευτικές πρακτικές δύσκολα μπορούσαν να διαδοθούν στις κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας καθώς αυτές απέκλιναν σημαντικά από το ορθόδοξο δόγμα. Επρόκειτο δηλαδή για ένα κοινωνικό έμβασμα το οποίο προσέκρουε στις αξιακές και γνωστικές δομές της κοινωνίας αποστολής (Levitt, 1998, σελ. 940). Η αντίδραση πάντως της ελληνικής εκκλησιαστικής ιεραρχίας ήταν άμεση και αποφασιστική προκειμένου να απομονωθούν τα όποια περιστατικά. Στο Θεολόγο Λακωνίας η προσηλυτιστική δράση του παλιννοστούντος προτεστάντη Ν. Παπαγιαννόπουλου το 1927 έγινε γνωστή στο μητροπολίτη Γερμανό μέσω της ενοριακής επιτροπής. Θορυβημένος ο ιεράρχης από τον αντίκτυπο που φαίνεται ότι είχε το κήρυγμα του μετανάστη στο συγγενικό αρχικά κύκλο του επισκέφτηκε το χωριό και με σκληρή γλώσσα από τον άμβωνα της εκκλησίας επιχείρησε να περιορίσει την επιρροή του στους υπόλοιπους κατοίκους.⁹⁵ Μεμονωμένα περιστατικά δεν αποκλείεται να σημειώθηκαν και σε άλλες περιοχές, ωστόσο η αντοχή του νέου δόγματος θα πρέπει να ήταν αρκετά δύσκολη με δεδομένο ότι η επανένταξη των μεταναστών στην κοινότητα προϋπέθετε την πλήρη εναρμόνισή τους με τα τοπικά ήθη και τις ελληνορθόδοξες παραδόσεις.

94. *Ατλαντίς*, 29/01/1897· *Πατρίς Πύργου*, 8/09/1910.

95. *Ο Σπαρτιάτης*, 11/09/1927, 18/09/1927.

4. Νέα ήθη

4.1 Φυγή εγκληματικών στοιχείων

Ο ενθουσιασμός που προκάλεσαν οι συνεχείς οικονομικές ροές από την Αμερική, και ο θαυμασμός για τις εξωτερικές αλλαγές που έφεραν οι παλινοστούντες ενίσχυαν την πεποίθηση των ντόπιων ότι η σκληρή εργασία και η διαμονή σε μια προηγμένη και ευνομούμενη πολιτεία θα είχαν μεταβάλει και τα ήθη τους. Πολλές πηγές της εποχής περιέγραφαν τις μεταναστευτικές κοινότητες στην περίοδο της μαζικής εξόδου από τις πιο φιλήσυχες του κράτους, γεγονός που αποδιδόταν και στην αναχώρηση των «ατάκτων στοιχείων» (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 142). Επιχειρώντας μια αριθμητική αποτύπωση του μεγέθους της φυγής από τη Ζάκυνθο όσων θεωρούνταν «παραβατικοί», ο Δαμίρης (ό.π., σελ. 33) ανέφερε ότι στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα από τους 96 φυγόποινους του νησιού οι 52 εργάζονταν στην Αμερική, ενώ από τους 72 φυγόδικους είχαν μεταναστεύσει τουλάχιστον 41. Από την αλληλογραφία την οποία διατηρούσαν πολλοί από αυτούς με τις οικογένειές τους ο ερευνητής εκτιμούσε ότι είχαν προσαρμοστεί στη νέα κοινωνία διάγοντας έναν έντιμο βίο.

Είναι αλήθεια ότι μέχρι την επιβολή των αμερικανικών ποσοτώσεων η διαφυγή στην Αμερική αποτελούσε μια εναλλακτική για όποιους είχαν προβλήματα με τη δικαιοσύνη. Υπόδικοι, καταχραστές, πτωχευμένοι έμποροι, κακοποιοί που λυμαινόνταν την ελληνική επαρχία, δραπέτες των φυλακών και απατεώνες κάθε είδους επιχειρούσαν να κρύψουν τα ίχνη τους για κάποιο τουλάχιστον διάστημα στην αμερικανική ήπειρο (Παπανικόλα, ό.π., σελ. 234).⁹⁶ Πολλοί από αυτούς δεν κατάφερναν ή δεν είχαν και την πρόθεση να εγκλιματισθούν στο νέο περιβάλλον και επέστρεφαν «αφού ροκάνιζαν τα κλοπιμαία» για να συνεχίσουν, όπως φαίνεται, τη ληστρική τους δράση. Ωστόσο η διαφυγή από την Ελλάδα δεν ήταν τόσο εύκολη όσο πολλές μαρτυρίες της εποχής την παρουσίαζαν. Το κόστος της ήταν υψηλό για τις δυνατότητες μιας αγροτικής οικογένειας, καθώς περιλάμβανε όχι μόνο την αγορά του υπερωκεάνιου εισιτηρίου αλλά και την αμοιβή των διαφόρων μεσαζόντων. Σε πολλές περιπτώσεις πάντως κρινόταν προτιμότερο από το έξοδο των υπηρεσιών ενός δικηγόρου του οποίου η συνεισφορά για την εκδίκαση της υπόθεσης έδειχνε αμφίβολη (Ελεφάντης, 2001, σελ. 45-53· Κατσένης, 2007, σελ. 104-175).

Το ποσοστό των εγκληματιών που κατέφευγαν στην Αμερική ήταν σίγουρα μεγεθυμένο στη λαϊκή φαντασία. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Επιτροπή Dillingham δεν είχε πληροφορίες για αυξημένες αφίξεις στο αμερικανικό έδαφος «εγκληματικών στοιχείων» ούτε και είχε διαπισώσει ενθάρρυνση της φυγής τους από κάποια ευρωπαϊκή κυβέρνηση (United States Senate, 1911a, σελ. 67). Στην Ελλάδα η αναχώρηση προϋπέθετε τυπικά και πιστοποιητικό ποινικού μητρώου. Ωστόσο, η κατά καιρούς έκδοση εγκυκλίων με τις οποίες το Υπουργείο Εσωτερικών ζητούσε από τις Νομαρχίες αυστηροποίησή της

96. *Νεολόγος Πατρών*, 22/06/1906, 3/11/1906, 8/10/1908· *Νέος Αιών Πατρών*, 28/09/1906.

διαδικασίας καταδείκνυε ότι το μέτρο παραβιαζόταν συστηματικά (Κουρτούμη-Χαντζή, ό.π., σελ. 87).⁹⁷ Πάντως οι αστυνομικοί έλεγχοι στα περιφερειακά λιμάνια προς αναζήτηση των επικηρυγμένων ληστών φαίνονται εντατικοί και συχνά αποτελεσματικοί. Ο κίνδυνος, άλλωστε, της αναγνώρισης και της κατάδοσής τους από επαρχιώτες ταξιδιώτες οι οποίοι κατέφθαναν μαζικά και περιφέρονταν στα πρακτορεία μετανάστευσης μέχρι την αναχώρηση του υπερωκεανίου ήταν μεγάλος.⁹⁸

Πάντως τις πληροφορίες περί διαφυγής στο εξωτερικό σε πολλές περιπτώσεις τις διέδιδαν οι ίδιοι οι κακοποιοί σε μια προσπάθεια αποπροσανατολισμού των αστυνομικών ερευνών. Οι δράστες αποσύρονταν από την ενεργό δράση για ένα διάστημα και φρόντιζαν να κάνουν πιστευτή την ιστορία της φυγής τους στην Αμερική μέσω ιδιόχειρων επιστολών τις οποίες ταχυδρομούσαν γνωστοί τους από το εξωτερικό. Τις αμφιβολίες των αστυνομικών αρχών για τη μετανάστευσή του στην Αμερική επιχείρησε να διαλύσει στα τέλη του 1907 ο ληστής Ρήγας, αποστέλλοντας στο *Νεολόγο* επιστολές και φωτογραφία του από την Αμερική. Λίγους μήνες μετά επανεμφανιζόταν στη Γορτυνία και με το συνεργό του Σκαρτσώρα προέβαιναν σε νέες εγκληματικές πράξεις.⁹⁹ Ο Τύπος της εποχής καλλιεργούσε τη φήμη ότι όλοι οι κακοποιοί αργά ή γρήγορα κατέφευγαν σε κάποιο επαρχιακό λιμάνι για να αναχωρήσουν με το πρώτο υπερωκεάνιο για Αμερική. Στην εποχή της μαζικής αποδημίας οι υπερβολές στις περιγραφές και την ερμηνεία του φαινομένου οπωσδήποτε υπερίσχυαν κάθε νηφάλιας εκτίμησης. Η εικόνα της ερήμωσης της Ελλάδας την οποία επιχειρούσαν να αποδώσουν δραματικά, συμπληρωνόταν με την συμπερίληψη στους αναχωρούντες και των κακοποιών. Για την τελευταία κατηγορία δημιουργούνταν μάλιστα συχνά υπαινιγμοί περί σκοπιμότητας των κρατικών αρχών.¹⁰⁰

Ο λόγος των Ελλήνων δημοσιογράφων αναπαρήγε, επίσης, το κυρίαρχο αφήγημα της Δύσης περί χαμηλού πολιτισμικού και ηθικού επιπέδου των μεταναστών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και ταυτόχρονα περί της αναμορφωτικής δύναμης του αμερικανικού περιβάλλοντος. Ο *Νεολόγος Πατρών*, για παράδειγμα, σε άρθρο του στις 26/06/1912, στο οποίο περιέγραφε τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών πληθυσμών στην Αμερική, εκθείαζε τη μόρφωση και το εμπορικό πνεύμα των Γερμανών, παρουσίαζε τους Ιταλούς ως κατεξοχήν εργάτες μεταξύ των οποίων «κυριαρχεί η σάρα η μάρα και το κακό συναπάντημα, οι εγκληματίαι και οι μαφιόζοι της Σικελίας», ενώ συμπεριλάμβανε στον Ελληνισμό της Αμερικής ανθρώπους του ξιναριού, της πέννας, του καφενείου, ξεπεσμένους, φυγόδικους και δραπέτες. Παρέθετε, ωστόσο, παραδείγματα Πελοποννησίων φυγόδικων, οι οποίοι μέσα στο αμερικανικό πολιτισμικό χωνευτήρι

97. *Νεολόγος Πατρών*, 6/02/1908· *Πατρίς Πύργου*, 16/03/1908.

98. Βλ. συλλήψεις καταζητούμενων ληστών στο λιμάνι της Πάτρας. *Νεολόγος Πατρών*, 21/07/1906, 3/10/1907, 13/05/1913· *Νέος Αιών Πατρών*, 18/12/1905.

99. *Νεολόγος Πατρών*, 7/02/1908, 20/04/1908, 2/06/1909, 13/05/1912.

100. Τους υπαινιγμούς αυτούς φαίνεται ότι υιοθέτησαν αβίαστα νεότεροι μελετητές του ληστρικού φαινομένου, όπως ο Τάσος Βουρνάς (1980).

είχαν επιδείξει εντυπωσιακή εργατικότητα, σωματειακή και πολιτική δράση. Η θετική επίδραση του αμερικανικού κράτους πάνω στους Έλληνες κακοποιούς εξυπηρετούσε φυσικά εύκολες δημοσιογραφικές συγκρίσεις με το φτωχό ελληνικό βασίλειο και παρείχε ευκαιρίες για άσκηση σκληρής κριτικής στην ανομία και αναρχία που το τελευταίο θεωρούνταν ότι ενθάρρυνε.

Η διασύνδεση της εγκληματικότητας με τη μετανάστευση ήταν σίγουρα πολύ πιο σύνθετη από αυτήν που επιχειρούσαν οι δημοσιογράφοι. Η σύγχυσή της, για παράδειγμα, με τα μικροαδικήματα ήταν συχνή, ενώ η αποσιώπηση των οικονομικών αιτιών της δεν επέτρεπε την κατανόηση της συμβολής των αμερικανικών εμβασμάτων στον περιορισμό της. Στις 22/05/1911 ο ανταποκριτής του *Νεολόγου* στον Πύργο παρουσίαζε τη μείωση του αριθμού των κρατουμένων στις τοπικές φυλακές ως ένδειξη του περιορισμού της εγκληματικότητας στο νομό. Στους μέχρι τότε συνήθεις τροφίμους των φυλακών περιλάμβανε συμμορίες ληστοφυγόδικων που είχαν πια εξολοθρευθεί, «άτακτα εγκληματικά στοιχεία [...] εκπατρισθέντα εις την Αμερικήν», και πτωχούς οφειλέτες που παλαιότερα καταδιώκονταν για ασημαντα ποσά. Η συρρίκνωση της τελευταίας κατηγορίας, αν και ομολογούνταν, δεν συνδεόταν, ωστόσο, με τη ροή των εμβασμάτων και τη δυνατότητα πολλών οικογενειών να αποπληρώσουν τα χρέη τους και να εξασφαλίσουν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και νέους ορίζοντες ζωής στα μέλη τους. Οπωσδήποτε η πληθυσμιακή αποσυμφόρηση χωριών με καταχρεωμένους κατοίκους εκτόνωσε τις κοινωνικές εντάσεις, ενώ η άφιξη των παλιννοστούντων με οικονομική άνεση, κοινωνικό γόητρο και διαφορετικές πολιτισμικές παραστάσεις τροφοδότησε τις νέες γενιές με εναλλακτικές λύσεις και διαφορετικά ερεθίσματα.

Από την άλλη πλευρά, τα αμερικανικά πλούτη προσέφεραν σε επικίνδυνες συμμορίες νέες ευκαιρίες για οργανωμένη δράση και πλούσια λεία. Ενθάρρυναν ληστείες και απαγωγές με θύματα αυτή τη φορά τους παλιννοστούντες και τις οικογένειές τους. Οι μετανάστες με την επιδεικτική «αμερικανική αμφίεση» και το πλήθος των αποσκευών τους τραβούσαν την προσοχή μικροαπατεώνων ήδη με την αποβίβασή τους στα λιμάνια. Η επιστροφή στο χωριό αποδεικνυόταν το ίδιο επικίνδυνη καθώς στο δρόμο πολλοί από αυτούς δέχονταν ληστρικές επιθέσεις.¹⁰¹ Στο Μεσοπόλεμο οι φήμες για τον πλούτο των Ελληνοαμερικανών κινητοποιήσαν ληστοσυμμορίες ειδικά στη Στερεά Ελλάδα και τη δυτική Πελοπόννησο. Στο στόχαστρό τους έμπαιναν οι ανύπαντρες κόρες και τα εμβάσματα που παραλάμβαναν οι μητέρες τους. Όταν τη δεκαετία του 1920 στο Νεοχώρι Φθιώτιδας έφτασε η πληροφορία ότι ο Μηλιάκης είχε δημιουργήσει περιουσία στην Αμερική, οι κόρες του θεωρήθηκαν «πολύφερνες» και ταυτόχρονα απροστάτευτες. Η σύζυγός του κατάφερε να τις σώσει από τη συμμορία του περιβόητου Παρούση πιέζοντας ένα απόσπασμα της χωροφυλακής να τις φυγαδεύσει μακριά από το χωριό και να καταδιώξει τους κακοποιούς (Ελεφάντης, ό.π., σελ. 61-69).¹⁰²

101. *Νεολόγος Πατρών*, 11/10/1911.

102. Έξαρση της εγκληματικότητας με θύματα τις οικογένειες των αποδήμων στις ΗΠΑ παρατηρού-

Η επιστροφή των μεταναστών δεν καθιστούσε τις οικογένειές τους λιγότερο ευάλωτες. Ο επαναπατρισμός τους με όλα τα κέρδη της Αμερικής και οι πληροφορίες για την απόσυρσή τους από τις Τράπεζες λόγω των κρατικών οικονομικών πολιτικών δеляάζαν τους κακοποιούς. Οι στοχευμένες κρούσεις τους μαρτυρούν την ακριβή πληροφόρηση που τους παρείχαν τα δίκτυα κατασκοπείας για τις κινήσεις των θυμάτων τους και τις συναλλαγές τους με τις τράπεζες.¹⁰³ Στην Καστανιά Ναυπακτίας τον Ιούνιο του 1925 οι τρεις αδελφοί Αντωνόπουλοι δέχτηκαν επίθεση από πολυμελή σπείρα στο οικογενειακό χάνι στο οποίο δραστηριοποιούνταν επιχειρηματικά χάνοντας τους κόπους αρκετών χρόνων στην Αμερική. Το περιστατικό το οποίο θορύβησε την κοινή γνώμη, αναστάτωσε ακόμα περισσότερο τις οικογένειες των παλιννοστούντων.¹⁰⁴ Την ευφορία που είχε δημιουργήσει στις αρχές του αιώνα η φήμη της μαζικής φυγής των ληστών στην Αμερική και η ασφάλεια της υπαίθρου φαίνεται ότι δεν την συμμερίζονταν πλέον στο Μεσοπόλεμο. Για τους ευκατάστατους μετανάστες η συνέχιση της οργανωμένης δράσης των ληστών θα πρέπει να παρείχε ισχυρά αντικίνητρα μόνιμης εγκατάστασης αν όχι στην Ελλάδα, οπωσδήποτε στις απομονωμένες ορεινές και νησιωτικές περιοχές της.

4.2 Επιστροφή «αναμορφωμένων υποκειμένων»

Τα χρόνια διαβίωσης και εργασίας πολλών μεταναστών σε αστικοποιημένα περιβάλλοντα, οπωσδήποτε, συνέβαλλαν στο να αλλάξουν αρκετές συνήθειες και συμπεριφορές τους. Άνθρωποι οι οποίοι είχαν κοινωνικοποιηθεί σε κλειστές κοινωνίες υπό την επιρροή ισχυρών εθμικών κωδίκων υιοθετούσαν μέσα από τη σκληρή εργασία, την εκπαίδευση, τη δημιουργία επιχειρήσεων και οικογένειας στην Αμερική αρκετές από τις αξίες και τις νοοτροπίες της νέα κοινωνίας. Ο σεβασμός στο νόμο και η πειθαρχία όσων επέστρεφαν στην πατρίδα δεν περνούσαν απαρατήρητα σε κοινωνίες μέχρι τότε απομονωμένες γεωγραφικά και κοινωνικά, όπου η μόρφωση ήταν περιορισμένη και η αυτοδικία άγραφος νόμος. Ο νομός Λακωνίας, για παράδειγμα, ο οποίος μέχρι και τις αρχές του αιώνα θεωρούνταν από τις αστυνομικές αρχές ως ένας από τους πιο ταραχώδεις, παρουσίαζε εντυπωσιακές αλλαγές σε επίπεδο ηθών (Βεντούρα, 2012, σελ. 105· Fairchild, 1911, σελ. 226). Ερευνητές του μεταναστευτικού φαινομένου στην ελληνική επαρχία ανέφεραν ότι η ζωκλοπή, μία από τις πιο συνηθισμένες εγκληματικές πράξεις της υπαίθρου, είχε σημαντικά περιοριστεί και ότι οι πρώην μετανάστες σπανίως απασχολούσαν την ελληνική δικαιοσύνη (Κόλλιας, ό.π., σελ. 166· Ράπης, ό.π., σελ. 111). Η πραότητα και η ευγένεια στους τρόπους τους, οι παραστάσεις και οι γνώσεις τους σχολιάζονταν θετικά από τους συμπατριώτες τους. Ο Δαμίρης (ό.π., σελ. 34) ανέφερε για τους Ζακυνθινούς παλιννοστούντες:

νταν την ίδια περίοδο στις μεταναστευτικές κοινότητες της νότιας Κίνας (Hsu, ό.π., σελ. 50-52).

103. *Νεολόγος Πατρών*, 9/10/1925, 11/07/1928, 25/04/1931.

104. *Νεολόγος Πατρών*, 27-31/08/1925, 1-4/09/1925, 13-23/11/1927.

«Συνομιλήσαντες μετά εργασθέντων επί τινά έτη εν Αμερική και εκείθεν επανακαμψάντων χωρικών, οίτινες αμόρφωτοι άλλοτε εντελώς όντες και εις τας προαναφερθείσας ασχολίας του Ζακυνθινού χωρικού επιδιδόμενοι, διεκρίνοντο ως “στραβόξυλα” κατά το δη λεγόμενον, εύρομεν αυτούς με ποικίλας γνώσεις και κυρίως με άλλας ιδέας και αρχάς».

Σε πολλές περιπτώσεις βέβαια η εξευγενισμένη συμπεριφορά και η πνευματική αναμόρφωση των μεταναστών θα πρέπει να ήταν επιφανειακές και να λειτουργούσαν ως μέσο επίδειξης της ανωτερότητάς τους απέναντι στους συγχωριανούς τους. Όπως σχολίαζε ειρωνικά ερευνητής της περιοχής του Αγρινίου, «αποφεύγουσι πολλές κακάς έξεις (οίον την μέθην κλπ.) και τούτο εκ φόβου, μήπως παύσωσιν οι συνδημόται των να τους θεωρώσιν ανεπτυγμένους!» (Παπαγιάννης, ό.π., σελ. 121).

Η επαφή με το νέο κράτος, τον τρόπο λειτουργίας του και τα ήθη των πολιτών του οπωσδήποτε επέτρεπε στους μετανάστες συγκρίσεις με τα βιώματά τους από την πατρίδα. «Ενόμιζα δε καθώς έλεγον ότι υπήρχον άγριοι οι άνθρωποι εις Αμερικήν αλλά τουναντίον είναι πάρα πολλά μορφωμένοι από παν έθνος», κατέγραψε στο ημερολόγιό του ο μετανάστης Χρήστος Θεοδωρακόπουλος (Καββαδίας, ό.π., σελ. 16). Το θαυμασμό του για τον τρόπο λειτουργίας των αμερικανικών δικαστηρίων και το ήθος των Αμερικανών δικαστών εξέφρασε και ο Κωνσταντίνος Πολένης (1945, σελ. 49-50), με αφορμή την απαλλαγή του από μια άδικη κλήτευση που δέχτηκε από την αμερικανική υγειονομική υπηρεσία για το μαγειρείο που διατηρούσε. Τις νέες παραστάσεις τους, οι μετανάστες θα μετέφεραν σε κάθε ευκαιρία και στους συμπατριώτες τους στην Ελλάδα μέσω των συχνών αφηγήσεων ή των παρεμβάσεών τους στον τοπικό Τύπο, λειτουργώντας ως διαυλοι πολιτισμικών εμβασμάτων.

Βεβαίως, το αμερικανικό περιβάλλον ούτε ενιαίο ήταν ούτε και επιδρούσε με αυτόματο και ομοιογενή τρόπο πάνω στους Έλληνες μετανάστες. Διαφορετικές επαγγελματικές εμπειρίες, κοινωνικές συναναστροφές, πολιτισμικά ερεθίσματα και μορφωτικά εφόδια συνέβαλλαν στο να μην παρουσιάζουν σημάδια «αναμόρφωσης» όλοι όσοι επέστρεφαν από την Αμερική. Την άποψη ότι

«[μ]ετανάσται της κατωτάτης κοινωνικής υποστάθμης, άνθρωποι ανήθικοι και του χειρίστου είδους, μετά ολιγοετή διαμονήν εις Αμερικήν ήθικοποιούνται επί τοσούτον ώστε να μη δύναται τις να τους αναγνωρίση επανερχομένους μετά 5-10 έτη»

(Φωτίου, 1917, σελ. 271)

δεν φαίνεται να τη συμμερίζονταν όλοι οι ερευνητές. Στην επαρχία Καλαβρύτων, για παράδειγμα, φοιτητής του Ανδρεάδη (Σπηλιωτόπουλος, ό.π., σελ. 106) παρατηρούσε ότι οι επανακάμπτοντες διατηρούσαν τα ελαττώματα και τις κακιές τους:

«Καμμία απολύτως, έστω και η στοιχειωδεστέρα, μόρφωσις δεν παρατηρείται εις αυτούς, εξ ου και το λαϊκόν δίστιχον εις τον τόπο μας: 'Ανάθεμά σε Αμερική, ανάθεμά σε Πόλι, Που σώστειλα τον άνθρωπον και μου τον στέλνει βόϊδι'».

Απέδιδε την αντοχή των ξέων τους στο είδος των εργασιών τους, οι οποίες δεν τους επέτρεπαν να συγχρωτισθούν και να δεχτούν επιρροές από την αμερικανική κοινωνία. Οι κοινωνικές και πολιτισμικές έξεις των μεταναστών, ειδικά των μεγαλύτερων σε ηλικία και όσων δεν είχαν φοιτήσει σε σχολεία δυσχέραιναν πράγματι την προσαρμογή τους στα ήθη και τους κανόνες του νέου περιβάλλοντος, ενώ τα σχέδια άμεσης επιστροφής επέβαλλαν την προσήλωση στα πολιτισμικά συστήματα της πατρίδας (Βεντούρα, 2012, σελ. 97-98· Foner, 1997, σελ. 358). Πιστοί στους πολιτισμικούς κανόνες της κοινωνίας από την οποία προέρχονταν, κάποιοι, για παράδειγμα, επέστρεφαν για να εκδικηθούν για την «τιμή» της οικογένειάς τους.¹⁰⁵

Η «μεταμόρφωση» των μεταναστών ήταν σίγουρα πιο ορατή στο Μεσοπόλεμο. Μετανάστες με μόρφωση, ενδιαφέροντα, επαγγελματική εμπειρία και διαφορετικές πολιτισμικές παραστάσεις μετέφεραν στις αγροτικές κοινότητες νέα ήθη, πρότυπα και αξίες. Πολλοί από αυτούς παρενέβαιναν στον Τύπο ασκώντας κριτική σε συνθήκες και πρακτικές των συμπατριωτών τους τις οποίες θεωρούσαν επικίνδυνες, ενοχλητικές και επιζήμιες, όπως για παράδειγμα, τη δικομανία ή τις τουφεκίες στα γλέντια.¹⁰⁶ Τη διείσδυση των νέων προτύπων στην τοπική κοινωνία διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό το κύρος των Ελληνοαμερικανών ως ευεργετών, πετυχημένων επιχειρηματιών και ανθρώπων οι οποίοι είχαν έρθει σε επαφή με ένα κράτος το οποίο ταυτιζόταν στο συλλογικό φαντασιακό με ένα ανώτερο πολιτισμικό επίπεδο.

5. Ανασημασιοδότηση κοινωνικών ιεραρχιών: Οι Μπρούκληδες

Η μετανάστευση δεν θολώνει μόνο τα εξωτερικά όρια της κοινότητας, τα όρια ανάμεσα στο «εδώ» και το «εκεί», διαταράσσει και τη συνοχή της λόγω της οικονομικής, πολιτισμικής, κοινωνικής δύναμης και των «πόρων κινητικότητας» που συσσωρεύει ο μετανάστης (Lacroix, 2010a, σελ. 9). Η μετακίνηση μπορεί, δηλαδή, να εξασφαλίσει στο

105. *Λακεδαίμων*, 31/05/1909· *Τεγέα*, 4/11/1894. Στα λαϊκά διηγήματα και την αρθρογραφία οι ιστορίες με μετανάστες οι οποίοι διαπράττουν «εγκλήματα τιμής» και αθρώνονται από τα δικαστήρια ήταν συχνές. Βλ. Θεοδωρόπουλου, 1908, σελ. 92-94· *Καλαματιανό Ημερολόγιο 1931*, σελ. 113-121. Αντανακλούν την προσήλωση των μεταναστών σε μια παραδοσιακή συλλογική αντίληψη για την τιμή, καθώς και την κοινωνική και νομική νομιμοποίηση αυτού του είδους διαπροσωπικής βίας. Για μια εμπεριστατωμένη μελέτη όσον αφορά την έννοια της «τιμής» και τη σχέση της με τα εγκλήματα, βλ. Αβδελά, 2002.

106. *Καλάβρυτα*, 4/07/1930.

υποκείμενο πολύ περισσότερα κέρδη από τα οικονομικά και τα υλικά· παράγει εμπειρία η οποία αναδιαμορφώνει το κοινωνικό πεδίο στην κοινότητα καταγωγής και το εντάσσει σε μια «γεωγραφία ισχύος», στην οποία ιεραρχούνται τόσο τόποι όσο και άνθρωποι. Σχέσεις εξουσίας οι οποίες παλαιότερα εκφράζονταν με όρους εργασίας και μέσα από την πρόσβαση στη γη, αρθρώνονται πλέον με κριτήρια γεωγραφικά, μέσω της μετάβασης σε έναν άλλο τόπο ο οποίος μετατρέπεται σε μεταφορά/ιδίωμα δύναμης, διαφοροποίησης και προόδου (Sørensen and Stepputat, 2001, σελ. 313-318).

Η μετανάστευση στην Αμερική θα πρέπει, συνεπώς, να εξεταστεί σε σχέση και με τις ανακατατάξεις που προκάλεσε στις κοινωνικές ιεραρχίες της ελληνικής επαρχίας. Δημιούργησε νέες μορφές ανισότητας στο εσωτερικό των κοινοτήτων θέτοντας μια νέα κοινωνικο-οικονομική διαχωριστική γραμμή στα νοικοκυριά ανάλογα με το αν παραλάμβαναν εμβάσματα ή όχι (De Haas, 2006, σελ. 126-127). Ανέδειξε μια καινούρια «μεταναστευτική ελίτ», η οποία, παρόλο που και αυτή επένδυσε στη γη στον τόπο καταγωγής, αντλούσε την οικονομική δύναμή της από τα εργατικά μεροκάματα στην Αμερική. Πολύ πιο πορώδης κοινωνικά και ασταθής οικονομικά, σε σύγκριση με τις παλαιότερες τοπικές προνομιακές ομάδες, συνέβαλε στην καθιέρωση νέων κριτηρίων κοινωνικής διαστρωμάτωσης, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν εκτός από τα εμβάσματα, τα καινούρια σπίτια, τα ρούχα, τα καταναλωτικά αγαθά, η νέα γλωσσική δεξιοτέχνη και οι αμερικανικές εμπειρίες (Goldring, 1998, σελ. 175-176).

Το πιο εντυπωσιακό ίσως παράδειγμα ανατροπής των τοπικών ιεραρχιών περιγράφεται στην επιστολή ενός μετανάστη προς το πρώην αφεντικό του, η οποία παρατίθεται στην έκθεση Ρέπουλη (ό.π., σελ. 56):

«Εδώ εργάζονται οι άνθρωποι πολύ και τακτικά, και αναπαυόμαστε μόνον την Κυριακή, αλλά περνάμε καλά. Σήμερα που γράφω είναι Κυριακή, έκαμα το λουτρό μου, επήρα το γάλα μου, και η μέρα θα περάσει με ευχαρίστηση. Πού ήξευρα εγώ εκεί ζωί με αυτήν την τάξη; Αν θέλεις, αφεντικό, καλά θα κάμεις να έρθεις και συ, και σου στέλνω τον ναύλο!!!»

Η Αμερική από νωρίς ταυτίστηκε με τη «χώρα των θαυμάτων και των ευκαιριών», εκεί όπου φτωχοί ακτήμονες μπορούσαν να γίνουν πλούσιοι, αξιοσέβαστοι και σημαντικοί. Επιστολές, φωτογραφίες και αφηγήσεις περιέγραφαν την κοινωνική ανέλιξη των μεταναστών μέσα από την ενδυματολογική αλλαγή τους, τη δημιουργία ιδιόκτητων επιχειρήσεων στις οποίες απασχολούνταν συμπατριώτες και συχνάζαν ευυπόληπτοι Αμερικανοί και το νέο αστικό τρόπο ζωής τους. Για πρώτη φορά οι αγροτικές οικογένειες έβλεπαν να προβάλλονται στον τοπικό ή ομογενειακό Τύπο ως σημαντικές κοινωνικές εκδηλώσεις τα βασικά γεγονότα της ζωής τους. Αποκόμματα από εφημερίδες της Αμερικής με αναγγελίες γάμων, βαπτίσεων, ονομαστικών εορτών και εισφορών

σε εράνους αποστέλλονταν στα χωριά και επιδεικνύονταν στους ντόπιους ως τεκμήρια της κοινωνικής ανόδου τους (Burgess, ό.π., σελ. 19-21).

Την ίδια εντύπωση προκαλούσαν οι διαφημίσεις με τις ιδιόκτητες αμερικανικές επιχειρήσεις και τα επιστολόχαρτα με τις επαγγελματικές επωνυμίες στα οποία οι μετανάστες συνέντασαν την οικογενειακή αλληλογραφία τους, οι φωτογραφίες των καταστημάτων με τους υπαλλήλους και τα δημοσιογραφικά αφιερώματα για τις επαγγελματικές επιτυχίες τους. Οι συναναστροφές των μεταναστών, η αποδοχή που είχαν στην αμερικανική κοινωνία, τα κεφάλαια που διαχειρίζονταν ή οι χώροι στους οποίους εργάζονταν, περιγράφονταν στα γράμματα και δημοσιοποιούνταν με περηφάνια από τους γονείς σε όλο το χωριό για να τεκμηριώσουν την προκοπή τους και να διεκδικήσουν και οι ίδιοι μερίδιο από το αμερικανικό γόητρο. Σε μια τέτοια επιστολή ο γιος εξηγούσε στον πατέρα το νέο πετυχημένο επαγγελματικό του βήμα:

«[Α]νοιξαμε ένα ξενοδοχείον του φαγητού μαζί με παγωτού και ζαχαροπλαστέιου. Είχε επίσης και καπνοπωλείον. [...] Το ιδικόν μας μαγαζί είναι το καλύτερον. Μας έχει στοιχήσει πολλά χρήματα άνω των 35.000 δρχ. [...] Οι εργασίες μας παγένουν πολύ ωραία. Έχουμε 8 υπαλλήλους και 3 που είμαστε εμείς 11. [...] ' [Ε]χουμε πελατείαν με την καλύτερην τάξην της πόλεώς μας. [...] Τώρα που σου γράφω το γράμμα είναι η ώρα 3 μετά το μεσονύκτιον και μόλις ήρτανε δύο πρόσωπα ο δικαστής και εισαγγελεύς της πόλης μας διότι είναι πρωτεύουσα της επαρχίας».¹⁰⁷

Σε άλλη περίπτωση μετανάστης επιχειρούσε να συγκρατήσει τον ενθουσιασμό του πατέρα του, ο οποίος ζητούσε επίμονα πληροφορίες για την εργασία και τα αφεντικά του:

«Ο αφεντικός έχει 85 με στη νέα υόρκη ξενοδοχία έχω τόσον καιρό που εργάζο και [δεν] γνωρίζο ποίος είνε αφεντικός μου διότι σε κάθε ξενοδοχίο έχει και ένα διευθυντή και να μην μου γράφης άλλην φοράν χερετίσματα εις τον αφεντικόν σου διότι με κοροϊδεύουν».¹⁰⁸

Φυσικά στην πατρίδα επιδεικνυόταν και το κοινωνικό κεφάλαιο που οι μετανάστες είχαν συγκροτήσει μέσα στην εθνοτοπική ομάδα και το οποίο εξαργυρωνόταν μέσα από την ανάδειξη σε κάποια θέση στις αδελφότητες τους. Σηματοδοτούσε την εμπειρία που είχαν συσσωρεύσει στο εξωτερικό, την πνευματική αναμόρφωσή τους και την αναγνώριση της προσωπικής αξίας τους στους κόλπους της μεταναστευτικής

107. Νίκος Σκλαβενίτης Μένες προς Δημήτριο Σκλαβενίτη, Μόρισον Ιλλινόις 22/07/1919. Παρατίθεται στο: Σκλαβενίτης, 2004. (Ευχαριστώ τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη για την παραχώρηση φωτοαντίγραφου του λευκώματος).

108. Γεώργιος Πιπέρος προς τους γονείς του, Νέα Υόρκη 14/07/1908, ΥΦ. 4.1, Αρχείο Χρόνη.

κοινότητας. Η τελευταία αποδεικνύοταν μέσα από την αλληλέγγυα συμπεριφορά τους προς τους συμπατριώτες και τη δραστηριοποίησή τους για λογαριασμό της γενέτειρας. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα επιστολής που παρέθετε ο Saloutos (1964, σελ. 75), στην οποία ο απόδημος γιος καλούσε τον πατέρα του που είχε αποτύχει εκλογικά στο χωριό να αντλήσει κύρος από τη δική του διάκριση στην Αμερική: «Πατέρα μην στεναχωριέσαι που απέτυχες να γίνεις δήμαρχος στην πόλη γιατί εγώ εκλέχτηκα πρόεδρος του σωματείου μας εδώ στην Αμερική». Ο Burgess (ό.π., σελ. 21), επίσης, σχολίαζε την ισχυρή επιρροή που θα είχαν στην τοπική κοινωνία ειδήσεις όπως αυτή του πρώην φτωχού βοσκού, ο οποίος κατόρθωσε να γίνει Πρόεδρος του Αρκαδικού Συλλόγου στο Σικάγο. Η επιδεικτική προβολή της σωματειακής εμπειρίας των μεταναστών παρατηρούνταν και στους παλιννοστούντες οι οποίοι επέμεναν να διατηρούν στα ρούχα τους το διακριτικό σήμα του μεταναστευτικού συλλόγου στον οποίο ανήκαν όσο ζούσαν στην Αμερική (Παλιεράκης, 1917, σελ. 252).

Η παλιννόστηση και τα ταξίδια των μεταναστών ήταν φυσικά αυτά τα οποία προκαλούσαν τη μεγαλύτερη αναστάτωση στις τοπικές κοινότητες.

«Με τους επανακάμπτοντας πρώτους μετανάστες η φαντασία του Έλληνας διηγείρετο εις το έπακρον. Έβλεπεν ούτος μίαν θαυμαστήν υπερπόντιον χώραν, όπου τα όνειρα γίνονται πραγματικότητες, όπου “μία σύγχρονος Κίρκη μεταμόρφωνε τον ασθενικόν τσοπάνην του βουνού εις ωραίον και αξιοπρεπήν κύριον και ήλασσε την λερωμένην χρηματοσακκούλαν του με τας ολίγας δραχμάς εις έν ωραίον χρηματοφυλάκιον γεμάτον με τα παντοδύναμα δολλάρια!”».¹⁰⁹

Σε κοινότητες με περιορισμένους διαθέσιμους εσωτερικούς πόρους και με μία σχετικά ισόρροπη πρόσβαση των κατοίκων σε αυτούς, η Αμερική προσέφερε τους διαφοροποιητικούς μηχανισμούς, οι οποίοι μπορούσαν να διαρρήξουν τα επιχώρια συστήματα αξιών και τις κοινωνικές ισορροπίες. Οι νέες κοινωνικές προοπτικές που παρείχε η γενέτειρα εξηγεί και την επιλογή πολλών ξενιτεμένων να αφήσουν τα παιδιά και τη γυναίκα τους πίσω, εκεί όπου η προκοπή τους θα μπορούσε να αναγνωριστεί αντί να τη μεταφέρουν σε κάποια αμερικανική μεγαλούπολη όπου θα παρέμεναν η οικογένεια ενός βιοπαλαστή μετανάστη (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 125-126). Την αλλαγή της κοινωνικής θέσης τους επισφράγιζε ο τίτλος του «Αμερικάνου», ο οποίος τους αποδιδόταν για να υποδηλώσει όχι απλώς το πέρασμά τους από ένα κόσμο κοινωνικοπολιτισμικά μακρινό και σχεδόν μυθοποιημένο, αλλά πολύ περισσότερο την οικειοποίηση των συμβόλων και των αξιών του. Η διαφοροποίηση των «Αμερικάνων» από τους υπόλοιπους κατοίκους, η θέση και η παρουσία τους στις τοπικές κοινότητες έτειναν μάλιστα να προσλάβουν

109. *The Aegea Magazine*, II (9), 1935 (Παρατίθεται στο Βαλαώρας, ό.π., σελ. 57).

χαρακτηριστικά κοινωνικού στρώματος, το οποίο διακρινόταν από τη συσσώρευση χρήματος, γης, καταναλωτικών αγαθών και πολιτισμικών παραστάσεων (Νιτσιάκος, 1995, σελ. 107-109).

Τα δολάρια τα οποία έφερε ο μετανάστης για να τα επενδύσει κατεχοχήν στη γη έφεραν κατ' αρχάς ανατροπές στην ιδιοκτησία και ανέδειξαν νέες κυρίαρχες ομάδες στις τοπικές κοινότητες. Οι κοινωνικές αλλαγές, οι οποίες δρομολογήθηκαν από τις αρχές του αιώνα, έγιναν ακόμα πιο αισθητές στο Μεσοπόλεμο, σύμφωνα με το περιοδικό *Μαλεβός*: «Χθεςνοι υπηρέται έγιναν πλούσιοι και άλλοι νοικοκυραίοι πριν, σήμερα είναι πτωχοί».¹¹⁰ Πολλές οικογένειες ακτημόνων χάρη στα εμβάσματα είχαν πράγματι καταφέρει τα προηγούμενα χρόνια να αποκτήσουν γη σε καλές τοποθεσίες, εκτοπίζοντας τους παλιούς ιδιοκτήτες, οι οποίοι αναγκάζονταν σταδιακά να πωλούν. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις οι νέοι αγοραστές διεκδικούσαν ακίνητα παλιών νοικοκυραίων, τα οποία ενίσχυαν το κύρος τους και επιβεβαίωναν τη νέα κοινωνική θέση τους.¹¹¹ Οικογένειες μεταναστών μπορούσαν, επίσης, να πλειοδοτούν στις κρατικές δημοπρασίες των μοναστηριακών κτημάτων και να παραγκωνίζουν καλλιεργητές, οι οποίοι δούλευαν από πολλές γενιές τη συγκεκριμένη γη και υπολόγιζαν στην απαλλοτρίωσή της.¹¹²

Ο «αμερικανικός» πλούτος επηρέασε και τις παραδοσιακά ανταγωνιστικές σχέσεις των δύο παραγωγικών τάξεων πολλών ορεινών κοινοτήτων, των γεωργών και των κτηνοτρόφων. Οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι οι οποίοι εμφανίζονταν λιγότερο «αστικοποιημένοι» ως προς τον τρόπο ζωής και τους κώδικες τιμής σε σχέση με τους εδραίους κατοίκους, θεωρούνταν ωστόσο «νοικοκυραίοι» λόγω των χρηματικών κεφαλαίων τους και της επάρκειας τροφής που τους εξασφάλιζαν τα κοπάδια τους, είδαν τη θέση τους να αποδυναμώνεται με την επιστροφή πολλών μεταναστών (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 55-57). Στο Βασσαρά, για παράδειγμα, οι «χωρολόγοι», οι οποίοι ήταν αυτοί που κατεχοχήν μετανάστευαν από τα τέλη του 19ου αιώνα, κατάφεραν με τα εμβάσματα να αυξήσουν τις ιδιοκτησίες τους και να ενισχύσουν τη διαπραγματευτική τους δύναμη μέσα στο χωριό περιορίζοντας την αυθαίρετη βοσκή των κοπαδιών στην περιοχή και πιέζοντας τους κτηνοτρόφους με την απειλή των δικαστικών προστίμων και των αποζημιώσεων για σεβασμό των περιουσιών τους. Τεκμήριο της ισχυροποίησης των αγροτών αποτελούσε και η θέση που καταλάμβανε στην κοινωνική ζωή του χωριού και στη συλλογική μνήμη το πέρασμά τους από την Αμερική. Τα βιώματα των ξενιτεμένων αγροτών και οι επιτυχίες τους «εις την πέραν του Ωκεανού πολύχρυσον χώραν» εντάχθηκαν γρήγορα στην ιστορία του χωριού, εκτοπίζοντας από τις στήλες του τοπικού Τύπου και την καθημερινότητα των κατοίκων του Πάρνωνια τις ηρωικές περιπέτειες ζωοκλοπής των ποιμένων.¹¹³

110. *Μαλεβός*, 16, 7^{ος}/1922, σελ. 12.

111. *Εμπρός*, 5/04/1907.

112. *Μαλεβός*, 43, 11^{ος}/1924, σελ. 321-323.

113. *Μαλεβός*, 19, 10^{ος}/1922, σελ. 10-11. Το μεταναστευτικό αφήγημα της κοινότητας του Βασσαρά,

Χάρη στα αμερικανικά εμβάσματα η γη άλλαζε χέρια και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως στα Επτάνησα. Το πέρασμα της ιδιοκτησίας από ιστορικές αρχοντικές οικογένειες στους «σέμπρους» παρουσιαζόταν ως επαναστατική αλλαγή στις μελέτες της εποχής. Στη Ζάκυνθο, σύμφωνα με τον Δαμίρη (ό.π., σελ. 27-28), η αγορά της γης από τους «εξ Αμερικής νεόπλουτους χωρικούς» δεν σηματοδοτούσε απλώς την εμφάνιση στο προσκήνιο νέων κοινωνικών ομάδων, αλλά ριζικές αλλαγές στην ίδια τη γεωργία. Όπως εκτιμούσε, το ενδιαφέρον των νέων ιδιοκτητών για τις καλλιέργειες, η πρόσληψη εργατών και η εφαρμογή των προοδευτικών τους ιδεών θα ενίσχυαν σημαντικά τη συνολική παραγωγή του νησιού. Ομοίως, στη Λευκάδα, οι πρώην ενοικιαστές της γης μετατρέπονταν στους νέους άρχοντες του νησιού, οι οποίοι, σε αντίθεση με τις μεγαλοοικογένειες των Τσαρλαμπά, Μαχαιρά και Βαλαωρίτη, επιδείκνυαν προσωπικό ενδιαφέρον για τις αγροτικές δραστηριότητες και την ανάπτυξη της υπαίθρου (Σκλαβενίτης, 2004).

Η «επιδεικτική κατανάλωση» αποτέλεσε γρήγορα το πιο ισχυρό πειστήριο της νέας κοινωνικο-οικονομικής θέσης των μεταναστών. Οι «Αμερικάνοι» εντυπωσίαζαν με την εξωτερική τους εμφάνιση και τον «αέρα» της προόδου που έφεραν. Τα νεόκτιστα και εξοπλισμένα με διάφορα «εξωτικά» αγαθά σπίτια τους, οι προίκες των θυγατέρων τους και οι νέες καταναλωτικές συνήθειες των οικογενειών τους καθιστούσαν την κοινωνική κινητικότητα πιο ορατή και τη διαφορά των συνθηκών διαβίωσής τους από τους υπόλοιπους κατοίκους ακόμα πιο έντονη. Συνέβαλλαν στην πρόσληψη του πλούτου με όρους υλικής αφθονίας, οικιακών ανέσεων και περίοπτης ατομικής κατανάλωσης. Σε χώρους συνάθροισης όπου η κοινωνική διαφοροποίηση μπορούσε να εκφραστεί έντονα, όπως στο καφενείο, την εκκλησία και την πλατεία του χωριού, η παρουσία των μεταναστών ήταν συχνή και επιδεικτική. Μέσα από το συμποσιασμό και τον εκκλησιασμό επιχειρούσαν να επιβεβαιώσουν την τοπική ταυτότητά τους και ταυτόχρονα να δημιουργήσουν κοινωνικές σχέσεις υπό νέους όρους (Νιτσιάκος, 2003, σελ. 94· Παπαταξιάρχης, 2006). Το γενναϊόδωρο κέρασμα προς τους συγχωριανούς και η πλούσια προσφορά στο παγκάρι, στην οποία συχνά περιλαμβάνονταν αμερικανικά χαρτονομίσματα, συνιστούσαν πράξεις γοήτρου, υπεροχής και κοινωνικής δύναμης, οι οποίες υπόκεινται σε συλλογική κρίση και αξιολόγηση (Λέβι/Levi, 2014, σελ. 134· Marshall, ό.π., σελ. 76· Τραυλαντώνης, 1913). Τελετουργίες, επίσης, οι οποίες απαιτούσαν οικονομικούς και κοινωνικούς πόρους για την πραγματοποίησή τους, όπως ο γάμος και η βάπτισμα, προσφέρονταν για τη δημόσια επιτέλεση τόσο της συνέχειας όσο και της αλλαγής του μεταναστευτικού υποκειμένου.

κυρίαρχο στις σελίδες του περιοδικού *Μαλεβός* (1921-1926), περιλάμβανε τους πρωτοπόρους Βασσαράιους στην Αμερική, όπως τον Λύκουρα στα νησιά της Χαβάης, τους εθελοντές μετανάστες των Βαλκανικών Πολέμων, τους ευεργέτες του χωριού, τους «Αμερικάνους» γαμβρούς, τις οικογενειακές τραγωδίες και αποτυχίες, τα ευτράπελα από τη ζωή και εργασία στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις, τις μυθικές περιουσίες.

Αποτελούσαν πεδία διαπραγμάτευσης της νέας κοινωνικής θέσης, της οικονομικής δύναμης και της ταυτότητάς του (Gardner and Grillo, 2002).

Βεβαίως ο πλούτος που είχαν συσσωρεύσει οι μετανάστες δεν περιοριζόταν στην ατομική περίοπτη σπατάλη. Χάρη στα εμβάσματα οι υλικοί όροι της ζωής όλων των οικογενειακών μελών είχαν διαφοροποιηθεί σε σχέση με εκείνους των υπόλοιπων νοικοκυριών. Οικογένειες χρεωμένες άλλοτε και καταδικασμένες στη στέρηση ζούσαν με σχετικές ανέσεις και είχαν πρόσβαση σε καταναλωτικά αγαθά. Οι γυναίκες των «Αμερικάνων», ακόμα και αν οι ίδιες δεν είχαν ποτέ τους βγει παραέξω, διέφεραν από τις υπόλοιπες ως προς το βιοτικό επίπεδο και τον «αέρα» που είχαν μέσα στο χωριό:

«Ιδώ όλις ίδις ήμασταν. Μόνουν αυτές οι Αμερικάνις που' χαν άντρις στ'ν Αμερική ξιχώριχαν. Φορούσαν πιο καλά ρούχα. Είχαν άλλις μόδις αυτές. Διακρίνονταν. Τ'ς βλέπαμεν αλλιώς αυτές. Ήταν παραπάν', ήταν διαφουριτικές, πώς να σι πω...»

(Παρατίθεται στο Νιτσιάκος, 1995, σελ. 107).

Τα παιδιά τους, επίσης, θεωρούνταν πιο προνομιούχα από τα υπόλοιπα καθώς μπορούσαν να απολαύσουν καλύτερες υλικές συνθήκες, να απομακρύνονται σταδιακά από τις αγροτικές εργασίες και να συνεχίζουν τη φοίτηση στο σχολείο (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 86). Οι οικογένειες των μεταναστών χάρη στο χρηματικό τους εισόδημα κατατάσσονταν πλέον στην προνομιακή ομάδα του χωριού, στην οποία μέχρι τότε ανήκαν οι μικροέμποροι (ο παντοπώλης, ο κρεοπώλης, ο μυλωνάς) και οι εγγράμματοι (ο παπάς, ο δάσκαλος, ο δικαστικός κλητήρας) (Στο ίδιο, σελ. 53). Κάποιες μάλιστα μπορούσαν να συναγωνίζονται στην οικονομική δύναμη και το κύρος παλιούς νοικοκυραίους, τοκογλύφους και μεγαλοκτηματίες οι οποίοι μπροστά στο φόβο του ξεπεσμού, επίσης, ενθάρρυναν την αποδημία μελών τους στην Αμερική. Η σύγκριση με τους παλινοστούντες δημιουργούσε στους κατοίκους όχι μόνο αισθήματα στέρησης και φτώχειας αλλά και προσωπικές ματαιώσεις. Αγαπητικιές που είχαν εν τω μεταξύ παντρευτεί, αφεντικά που είχαν ξεπέσει και συγχωριανοί που είχαν επιλέξει να παραμείνουν στο χωριό έβλεπαν στο πρόσωπο των «Αμερικάνων» τις δικές τους χαμένες ευκαιρίες και τις μη εκπληρωμένες προσδοκίες. Ο αρχικός θαυμασμός των κατοίκων, μετατρέπόμενος συχνά σε ζήλεια για όλα αυτά που οι μετανάστες είχαν καταφέρει να αποκτήσουν με τη μετάβασή τους στο εξωτερικό, γινόταν συχνά κίνητρο για νέες ομαδικές αναχωρήσεις.

Στα μάτια όσων είχαν μείνει πίσω η πνευματική αναμόρφωση των «Αμερικάνων» ήταν εξίσου εντυπωσιακή με τα όποια κεφάλαια έφερναν, όπως μαρτυρούν οι περιγραφές της εποχής: «Πόσοι τσοπάνηδες και αγράμματοι δεν επέστρεψαν εξ Αμερικής, ζηλευτώς μυαλωμένοι, καίτοι και εκεί ουδεμιάς έτυχον διδασκαλίας!».¹¹⁴ Οι ευκαιρίες

114. Μαλεβός, 16, 7^{ος}/1922, σελ. 9.

φοίτησης σε νυχτερινά σχολεία ήταν πράγματι περιορισμένες για όσους παρέμειναν λίγα χρόνια στην Αμερική και παλιννόστησαν μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Αμερική αποδεικνυόταν, ωστόσο, η ίδια ένα σχολείο για τους μετανάστες, οι οποίοι εγκαθίστατο κατεξοχήν σε πόλεις, έρχονταν καθημερινά σε επαφή με το οικονομικό, πολιτικό και νομικό σύστημά της και καλούνταν να προσαρμοστούν σε μια διαφορετική εθνοπολιτισμική πραγματικότητα. Όσοι ταξίδευαν στην Ελλάδα διακατέχονταν από αυτοπεποίθηση και αίσθηση ανωτερότητας, την οποία αντλούσαν όχι μόνο από τα δολάρια τους αλλά και από την έκθεσή τους σε νέες εμπειρίες και την εξοικείωσή τους με αστικές συνήθειες.

«Και μας έρχονται από τον νέον κόσμο και από τας χρυσοφόρους χώρας τέλειοι τζέντελμαν, [...] αγνώριστοι εντελώς [...] με την ιδιότροπον εξωτερικήν περιβολήν άμεμπτον, με την εσωτερικήν δε διάπλασιν πλήρη»,

περιέγραφε λακωνική εφημερίδα στις αρχές του αιώνα.¹¹⁵ Για τους κατοίκους οι οποίοι δεν είχαν κυκλοφορήσει έξω από το χωριό παρά ελάχιστα και δεν είχαν συγχρωτισθεί με άλλους πληθυσμούς, συνήθειες όπως η ανάγνωση της *Ατλαντίδας*, η χρήση της αγγλικής γλώσσας, οι δημόσιες αγορεύσεις για την Αμερική αποτελούσαν τεκμήριο διανοητικής εξύψωσης. Ακόμα και αν τα οικονομικά σχέδια τους δεν είχαν ευδοωθεί, οι μετανάστες οι οποίοι είχαν αντικρίσει ευρωπαϊκά λιμάνια στο υπερωκεάνιο ταξίδι και είχαν περιπλανηθεί μεταξύ ξένων πληθυσμών επιβάλλονταν στις κοινότητες ως κοσμογυρισμένοι, ανοιχτόμυαλοι και προοδευτικοί. «Λοιπόν πατέρα [...] και αν δεν κερδίσομε [χρήματα], τουλάχιστον είδαμεν κόσμο», έγραφε το 1907 μετανάστης, αποτυχημένος οικονομικά, ικανοποιημένος ωστόσο από την «αμερικανική» εμπειρία του (Παρατίθεται στο: Παπαγεωργίου, 2016, σελ. 140).

Τα πλούσια βιώματα των μεταναστών και οι διαφορετικές παραστάσεις όχι μόνο από το αμερικανικό περιβάλλον αλλά και από τη συνολική μεταναστευτική τους περιπέτεια καθιστούσαν, άλλωστε, δύσκολη την προσαρμογή τους στη γενέτειρα. Για τον Χρήστο Θεοδωρακόπουλο, ο οποίος επέστρεψε στη Βιλιβίνα Καλαβρύτων το 1912 μετά από τέσσερα χρόνια πολυτάραχης περιπλάνησης στην Αμερική και ένα πλούσιο σε εμπειρίες ταξίδι μέσω Ευρώπης, ο τόπος τού φαινόταν κατώτερος σε σύγκριση με τις αμερικανικές πόλεις στις οποίες είχε ζήσει: «αλλά τόσοσ άσχημος μου εφάνη ο κόσμος εις την Ελλάδα, διότι εις την Αμερικκήν έχουν πολύ ανωτέραν ανάπτυξιν» (Καββαδίας, ό.π., σελ. 33). Οι νέες ιδέες και η διαφορετική οπτική των μεταναστών που αποτυπώνονταν στον τρόπο εργασίας και στις προτάσεις τους για την τοπική ανάπτυξη εξασφάλιζαν μια διακριτή θέση μέσα στην κοινότητα, όπως μαρτυρά ο ευρύς κοινωνικός κύκλος τους και η διεκδίκηση τοπικών αξιωμάτων. Η υιοθέτηση αρκετών από τους κανόνες και τα πρότυπα αστικής συμπεριφοράς ενίσχυε την κοινωνική υπεροχή τους και προκαλούσε το

115. *Λακωνία*, 24/01/1910.

θαυμασμό των συγχωριανών τους.¹¹⁶ Αποτελούσαν πρόσωπα άξια σεβασμού, έχαιραν υψηλής εκτίμησης και λειτουργούσαν για τη νεότερη γενιά ως πρότυπο.

Μέσω των μεταναστών το αστικό πρότυπο στην ελληνική επαρχία κατέστη ακόμα πιο θελκτικό. Πολύ πριν η μαζική κουλτούρα διαδώσει συνήθειες της πόλης και σύμβολα του μοντέρνου, οι κάτοικοι των ορεινών μεταναστευτικών κοινοτήτων, και ειδικά η νέα γενιά, είχαν ανοιχτεί στον έξω κόσμο (Τσουκαλάς, 2006, σελ. 134). Γι' αυτούς ο πλούτος αποκτούσε ακόμα μεγαλύτερη σπουδαιότητα μέσα από τη σύνδεσή του με τη ζωή και τις ανέσεις των πόλεων. Η αλλαγή νοοτροπίας, για παράδειγμα, των παιδιών των «Αμερικάνων», αισθητή στο Μεσοπόλεμο, διαφαινόταν μέσα από την οριστική απομάκρυνσή τους από την αγροτική ζωή. Καθώς τα εμβάσματα και οι φιλοδοξίες των γονιών αποσύνδεαν το μέλλον των παιδιών τους από την παραμονή στο χωριό και την ενασχόληση με τη γη, η συνέχιση των σπουδών τους στις πόλεις έδειχνε να είναι προδιαγεγραμμένη. Τα «χωριατόπαιδα» με τα δολάρια εμφανίζονταν μάλιστα να συναγωνίζονται με ευκολία τους αστούς στα ρούχα, στα φερσίματα και στις φιλοδοξίες και να διεκδικούν την ενσωμάτωσή τους στις παρέες των ομηλικών.¹¹⁷

Μελέτες της μετανάστευσης στην υπόλοιπη Ευρώπη έχουν αναδείξει από την πλευρά των μεταναστών και των οικογενειών τους μια τάση υπονόμησης των παραδοσιακών κοινωνικών και πολιτικών ιεραρχιών, καθώς επίσης και μια έντονη αμφισβήτηση των εκκλησιαστικών εκπροσώπων (Wyman, ό.π., σελ. 172). Στις ελληνικές αγροτικές κοινότητες όπου οι ιεραρχίες δεν ήταν τόσο στεγανές, όπως ήταν για παράδειγμα στη νότια Ιταλία, είναι αλήθεια ότι η επιστροφή των μεταναστών δεν δημιούργησε ρήξεις αλλά μάλλον συγχώνευση των νέων κυρίαρχων του χρήματος με τις παλιές ισχυρές οικογένειες των μεγαλοκτηματιών μέσω των επιγαμιών. Πολλά διηγήματα της εποχής πραγματεύονταν την αναχώρηση του φτωχού χωρικού για την Αμερική με στόχο τη συγκέντρωση του απαραίτητου κεφαλαίου που θα του επέτρεπε να διεκδικήσει υπό νέους όρους την αγαπημένη του «αρχοντοπούλα». Η προκοπή στην Αμερική αρκούσε για να πείσει τον πατέρα της να συνηγορήσει για το γάμο με τον «δολαριούχο» γαμβρό.¹¹⁸ Εξίσου εύκολη ήταν η αναρρίχηση του μετανάστη στα τοπικά αξιώματα. Η πείρα και οι καινοτόμες ιδέες των «Αμερικάνων», οι αντιλήψεις τους για την τάξη, τους νόμους, την εργατικότητα και την πρόοδο, ο συμβιβαστικός ρόλος τους στις τοπικές διενέξεις και η ελεύθερη έκφραση γνώμης επέτρεπαν την εμπλοκή τους στις κοινοτικές υποθέσεις και την επιβολή τους στο χωριό.

Αν, όμως, η μετανάστευση στην Αμερική αποτέλεσε για τους κατοίκους της ελληνικής επαρχίας από νωρίς διαυλο οικονομικής και κοινωνικής ανόδου, οι μετασχηματισμοί που επέφερε στις τοπικές κοινωνικές ιεραρχίες δεν επιβλήθηκαν χωρίς ενστάσεις, αντιδράσεις

116. Για την ευποληψία των μεταναστών, βλ. *Φάρικ*, 63, 12^{ος}/2015, σελ. 21-22.

117. *Ο Σπαρτιάτης*, 23/10/1927.

118. Βλ. πρωτοχρονιάτικο διήγημα της εφημ. *Νέα Κόρινθος*, 25/12/1913 και το διήγημα «Ο Κουρελής», *The Ahepa Magazine*, IV (3), 3^{ος}/1930, σελ. 32-33.

και διαπραγματεύσεις από την πλευρά κυρίως των συμπατριωτών τους οι οποίοι είχαν μετοικήσει στην Αθήνα. Η κριτική περί «νεοπλουτισμού», η οποία αναπτύσσεται κυρίως στο Μεσοπόλεμο, προερχόταν κατεξοχήν από τους «αστούς» (δικηγόρους, καθηγητές, ιεράρχες και μικροεμπόρους), οι οποίοι με το κύρος της πνευματικής και κοινωνικής μόρφωσής τους και την αίσθηση της ανωτερότητας ως κάτοικοι της πόλης και ιδίως της πρωτεύουσας απαξίωναν τις αισθητικές επιλογές των Ελληνοαμερικανών, τον τρόπο και τα μέσα συσσώρευσης του πλούτου τους. Το ηρωικό πρότυπο των «Αμερικάνων» υφίσταται ρωγμές σε αυτή την περίοδο και ο θαυμασμός για τον οικονομικό πλούτο τους μετατρέπεται σε αμφισβήτηση της κοινωνικής τους ανωτερότητας από τις «ελίτ» της κοινότητας. Στερούμενοι πνευματικής καλλιέργειας, οι περισσότεροι μετανάστες είχαν καταφέρει με χειρωνακτικές εργασίες να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση και μέσω του χρήματος να διεκδικήσουν συμμετοχή στο πεδίο της κοινωνικής διάκρισης (Μπουρντιέ/Bourdieu, 2015). Η ιδιαίτερα επιδεικτική και αλαζονική χρήση του πλούτου τους και οι εύκολες συγκρίσεις μεταξύ Ελλάδας και Αμερικής στις οποίες προέβαιναν προκειμένου να πείσουν για την ανωτερότητά τους, προκαλούσαν εκείνους οι οποίοι έδειχναν να είναι καλύτερα προσαρμοσμένοι στο αστικό περιβάλλον και την αστική κουλτούρα. Ο ανταγωνισμός για την επιβολή των κριτηρίων κατανομής των ατόμων στις κοινωνικές ιεραρχίες ήταν έντονος, όπως μαρτυρά η συζήτηση η οποία αναπτύχθηκε γύρω από τους «Αμερικάνους» στα τοπικά περιοδικά.¹¹⁹

Ο Κρίκος (1915, σελ. 211) σχολίαζε τη δυσκολία αποδοχής ακόμα και των ευκατάστατων Ελληνοαμερικανών από την «καλή κοινωνία» της Αθήνας η οποία εξέφραζε την «αίσθηση της διάκρισης» μέσω της επίδειξης του πολιτισμικού κεφαλαίου της: «Ενταύθα διά να συναναστραφή τις έστω και την μεσαίαν τάξιν των Αθηνών –όπου θα προτιμήση να κατοικήση εις πλούσιος- πρέπει να είνε κάτοχος της Γαλλικής γλώσσης και ετικέτας». Παλιννοστών ο ίδιος, υπερασπιζόταν «τον φίλεργον και πρακτικόν εξαμερικανισθέντα Έλληνα» απέναντι στην ξενολατρία, τις μιμητικές κοινωνικές έξεις που ο ίδιος παρατηρούσε στις εκδηλώσεις της ζωής των Αθηναίων. Απέδιδε μάλιστα στο ψυχρό και επιτηδευμένο περιβάλλον της πρωτεύουσας την επιμετανόηση πολλών Ελληνοαμερικανών στο Μεσοπόλεμο. Οι Παναγιωτόπουλος (1955, σελ. 261), Saloutos (1956, σελ. 62, 106-108) και Τριανταφυλλίδης (1952, σελ. 21), επίσης, διαπίστωσαν τη δεκαετία του 1950 μια περιφρόνηση αναμειγμένη κάποιες φορές και με φθόνο από την πλευρά των κατοίκων της Αθήνας προς το πρόσωπο των Ελληνοαμερικανών. Μπορεί, πράγματι, οι καταναλωτικές συνήθειες των «Μπρούκληδων» να ενθουσίαζαν τους εμπόρους των πόλεων και οι γαμήλιες πρακτικές τους να τροφοδοτούσαν τις προσδοκίες των λαϊκών στρωμάτων, οι επιτηδευμένοι, όμως, τρόποι τους γίνονταν εύκολα αντιληπτοί από τους αστούς. Η καταγόμενη από εύπορη οικογένεια κτηματιών της Μονεμβασιάς

119. Μιχ. Θεοδωρόπουλου, «Οι μετανάστες εις Αμερικήν», *Σπάρτιατικά Χρονικά*, 11/1937, σελ. 7. Οινούντιος, 16, 4^{ος}/1928, σελ. 186.

Λούλα Ρίτσου (1981, σελ. 121, 123) κατέγραψε στο αυτοβιογραφικό της έργο την πρώτη εντύπωση που σχημάτισε για τον Ελληνοαμερικανό αρραβωνιαστικό της:

«Ήξερε μόνο λίγα γράμματα και με την ιδιότητα του πρώην εργάτη μας (δυστυχώς βάραινε τότε κι αυτό) ήταν κάθε άλλο παρά ο κατάλληλος άνθρωπος να με συγκινήσει. [...] Γαλαντόμος, φαινόταν να έχει κάνει περιουσία στην Αμερική, καλοντυμένος και γενναιόδωρος. Βέβαια, στην ομιλία και στη συμπεριφορά χτυπούσε στο μάτι σαν τυπικός εκπρόσωπος των Ελλήνων μεταναστών, που γυρίζουν στην πατρίδα από την Αμερική. Όμως τότε, είχε μεγάλο γόητρο τούτη η ιδιότητα κι ο καλός μου Μήτσος δεν το έκρυβε αυτό».

Το θέαμα των Ελληνοαμερικανών παλιννοστούντων και ταξιδιωτών να κυκλοφορούν παράταιρα ντυμένοι για να επιδείξουν τα πολυτελή ρούχα τους, να προσποιούνται τους «διαβασμένους» και τους «σπουδαίους» και να χρησιμοποιούν επιδεικτικά αγγλικές εκφράσεις γινόταν συχνά αντικείμενο σκωπτικών σχολίων στις εφημερίδες¹²⁰ και ευτράπελων συζητήσεων στα χωριά.¹²¹ Η ποικιλία των ειρωνικών προσωνυμίων που αρχίζουν αυτή την περίοδο να διαδίδονται και εκτός μεταναστευτικών κοινοτήτων, όπως «Τζόνηδες», «Έτσολράιτ» κ.ά., απηχούν την επιφυλακτική στάση των ντόπιων απέναντί τους. Κυρίαρχο παρατσούκλι βέβαια του Μεσοπολέμου ήταν ο «Μπρούκλης», το οποίο απεικόνιζε στερεοτυπικά τις ενδυματολογικές και γλωσσικές εκκεντρικότητες του Ελληνοαμερικανού, τον κομπασμό του για τη διαβίωσή του στην Αμερική και τις επιδεικτικές καταναλωτικές πρακτικές του.¹²²

Η αμφισβήτηση του αυτοδημιούργητου μετανάστη και του «αμερικανικού πλούτου» του δεν απέρρευε φυσικά μόνο από διαφορές σε ζητήματα αισθητικής κρίσης. Άλλωστε, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των Ελληνοαμερικανών του Μεσοπολέμου δεν δικαιολογούσαν πάντα την κριτική που τους γινόταν. Επρόκειτο, δηλαδή, για άτομα τα οποία ξεκίνησαν από τη βιοπάλη και κατάφεραν μετά από αρκετά χρόνια σκληρής δουλειάς να αποκτήσουν σημαντικά κεφάλαια, κάποιοι από αυτούς και μόρφωση. Επιδείκνυαν,

120. *Νεολόγος Πατρών*, 10/01/1931, 13/03/1931, 17/04/1931.

121. Βλ. το διήγημα «Ο Μπρούκλης», *Φάρις*, 42, 3^{ος}/2007, σελ. 17-19.

122. Τη γένεση του όρου οι μελετητές τη συνδέουν με τα πρώτα κύματα μεταναστών οι οποίοι αποβιβάζονταν στο λιμάνι της Νέας Υόρκης και αναζητούσαν εργασία και κατοικία στη φτωχή συνοικία του Μπρούκλιν. Σημείο αναφοράς μεταξύ των πρώτων μεταναστών, η περιοχή μονοπωλούσε τις συζητήσεις τους και στην πατρίδα. Προσπαθώντας να παρουσιάσουν στους συγχωριανούς τους τούς εαυτούς τους ως κοσμογυρισμένους, οι παλιννοστούντες αναφέρονταν συνέχεια στο Μπρούκλιν και στην ονομαστή γέφυρά του είτε γιατί αρκετοί από αυτούς δεν είχαν γνωρίσει άλλη αμερικανική πόλη είτε γιατί θεωρούσαν ότι η συγκεκριμένη αναφορά η οποία ήταν πλέον γνωστή σε όλους, τούς εξύψωνε. Καθώς στα χωριά διαμορφώθηκε η πεποίθηση ότι όλοι οι μετανάστες έρχονταν από το Μπρούκλιν, το προσωνύμιο ταυτίστηκε με τη μεταναστευτική εμπειρία (Κονταργύρης, 1964, σελ. 15-16· Saloutos, 1956, σελ. 63). Βλ. συζήτηση για τον «Μπρούκλη»: *Πάρων*, 5, 10^{ος}/1928, σελ. 66.

επίσης, ισχυρή αυτοπεποίθηση, η οποία απέρρευε από τον αγώνα επιβίωσης, την αυτοαπασχόληση σε εμπορικές δραστηριότητες, την έκθεση σε ένα νέο είδος ζωής και σε μια θεωρούμενη από όλους ως ανώτερη κουλτούρα, την κατοχή δεξιοτήτων και γνώσεων από τη μακρά εμπλοκή στους μεταναστευτικούς συλλόγους και την οργάνωση των κοινοτήτων τους. Η μεταμόρφωση των μεταναστών ήταν σε πολλές περιπτώσεις εντυπωσιακή όχι μόνο ως προς τα πλούτη και τα υλικά αγαθά τους αλλά και ως προς τα ήθη, την νοοτροπία, τις αντιλήψεις και τη συμπεριφορά τους.

Τα υπονοούμενα που άφηνε το προσωνόμιο του «Μπρούκλεη» για τον τρόπο απόκτησης του πλούτου, την ιδιοτελή και αντιπαραγωγική κατανάλωσή του και οι αμφιβολίες που ήγειρε για την ειλικρινή προθυμία του Ελληνοαμερικανού να συνδράμει οικονομικά στην ανάπτυξη της ιδιαίτερης πατρίδας του έκρυβαν σίγουρα και προσωπικές διαφεύσεις, απογοητεύσεις και φθόνο, κυρίως όμως ανταγωνισμούς για την επιβολή και διάκριση στις κοινότητες καταγωγής. Η μετανάστευση στην Αμερική έπαυε να αποτελεί μια ανοιχτή και ελπιδοφόρα προοπτική για τους υπόλοιπους κατοίκους ύστερα από την επιβολή του Μεταναστευτικού Νόμου των ποσοστώσεων το 1924. Η λειτουργία των μεταναστευτικών δικτύων δυσχεραινόταν και οι δυνατότητες να επωφεληθούν οι ντόπιοι από τους συγγενείς ή συντοπίτες τους στις ΗΠΑ για να μετακινηθούν περιορίζονταν σημαντικά. Επιπλέον, τα οικογενειακά και συλλογικά οικονομικά εμβάσματα της Αμερικής κινδύνευαν να περικοπούν δραστικά από τη συρρίκνωση των ροών και τη σταδιακή γήρανση των ελληνοαμερικανικών κοινοτήτων, ταυτόχρονα όμως και από τις παγκόσμιες συγκυρίες (κρίση του 1929) και τις κρατικές πολιτικές (δραχμοποίηση καταθέσεων). Οι πιέσεις προς τους Ελληνοαμερικανούς για επαγγελματικές επενδύσεις, συνεταιριστικές προσπάθειες αλλά και δωρεές εντεινόταν συνεπώς αυτή την περίοδο τόσο σε ατομικό επίπεδο από φίλους και συγγενείς όσο και σε συλλογικό από τους «αστούς» συντοπίτες τους οι οποίοι πρωτοστατούσαν στη συγκρότηση συλλόγων και την έκδοση εφημερίδων και περιοδικών. Οι «αστοί», οι οποίοι είχαν αναλάβει να μεσολαβήσουν στην κεντρική εξουσία μέσω των δικών τους δικτύων και να αναζητήσουν εναλλακτικές πηγές χρηματοδότησης για να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής στα χωριά τους, επιδίωκαν, φυσικά, συμβολικές ανταμοιβές και αύξηση του κοινωνικού τους κύρους μεταξύ των συντοπιτών τους. Η επιβολή τους στις τοπικές κοινότητες προσέκρουε ωστόσο στην ισχυρή παρουσία και δράση των Ελληνοαμερικανών παλινοστούτων και ταξιδιωτών, οι οποίοι άλλοτε με τις επιχειρηματικές τους πρωτοβουλίες και άλλοτε με το στάτους του ευεργέτη, το κύρος του «Αμερικάνου» ή τη διάκριση σε κάποιο τοπικό αξίωμα διεκδικούσαν, επίσης, έναν ηγεμονικό ρόλο στις τοπικές κοινωνίες.